

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

OR G DIE

ANDERS BÆKSTED

DANSKE INDSKRIFTER

D. H. F.s HÅNDBØGER

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING'S
HÅNDBØGER

ANDERS BÆKSTED

DANSKE
INDSKRIFTER

EN INDLEDNING TIL
STUDIET AF DANSK EPIGRAFIK

KØBENHAVN 1968

I håndbogsserien under redaktion af Herluf Nielsen
foreligger tillige:

Knud Prange: Heraldik og historie

Herluf Nielsen: Kronologi

Povl Eller: Historisk ikonografi

Georg Galster: Mønt

Ib Kejlbo: Historisk kartografi

Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning

Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie

Poul Rasmussen: Mål og vægt

Uden for serien, men om beslægtede emner:

Knud Prange: Heraldisk Nøgle til Nyt Dansk Adelsleksikon

R. W. Bauer: Calender for årene indtil 2200 e.Kr.
(fototeknisk optryk)

H. Worsøe: Grundbog i slægtshistorie

E. Kroman: Skriftens historie i Danmark fra reformationen til nutiden

H. Hjelholt: Skriftprøver

G. Hansen: Grundtræk af en historisk metode

Bogen er sat med Garamond 10 punkt og trykt i
Fr. Martin's Bogtrykkeri, Christiansfeld.

Klicheer: Middelboe.

Papir: Tryk E, 100 g. De forenede Papirfabrikker.

Oplag: 1600 eksemplarer.

Omslaget er tilrettelagt af forfatteren på grundlag af et detailfoto
af det gyldne alter i Sal kirke ved Skive.

© DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord	7
Indledning	9
Majuskler	20
Minuskler	58
Ældre renæssanceindskrifter	77
Yngre indskrifter	96
Efterskrift	107

FORORD

Fraregnet de her forbigåede runemindesmærker, der siden 1600årene flere gange er blevet grundigt undersøgt og publiceret, har dansk epigrafik kun i ringe grad været dyrket. Fagets materiale er som helhed betragtet ukendt og ubearbejdet, kun af ganske enkelte indskriftgrupper foreligger der så forsvarlige publikationer, at de kan lægges til grund ved videregående studier.

En egentlig håndbog i dansk epigrafik kan først udarbejdes, når tilstrækkelige dele af materialet er gennemarbejdet og sammenstillet i sikre kronologiske og typologiske grupper. Den foreliggende lille bog bedes da betragtet, ikke som en lærebog, end mindre som en håndbog eller nøgle til kronologisk og typologisk bestemmelse af det epigrafiske materials slægter og arter, men som et beskedent forsøg på at levere en foreløbig indledning til studiet af Danmarks indskrifter, en eksempelsamling, der kan give et første indtryk af epigrafiske typer og tekster fra tidlig middelalder til nutid.

Illustrationsmaterialet er valgt efter pædagogiske hensyn. I flere tilfælde er let læselige tegninger foretrukket for vanskeligt læselige fotografier, og der er med flid medtaget et par tabte indskrifter, hvis udseende kun kendes af gamle tegninger. Samtlige illustrationer er fremstillet efter forlæg i Nationalmuseets billedsamlinger.

Jeg takker Dansk historisk Fællesforening for opfordring til at udarbejde bogen og for velvillig indstilling til overskridelse af de for arbejdets omfang oprindeligt aftalte grænser. Tillige fagfæller og kolleger for venlig hjælp og kritik,

blandt de mange først og fremmest magister Tage E. Christiansen, der efter tålmodig gennemlæsning af manuskriptet har rådet og vejledet mig på flere væsentlige punkter.

Nationalmuseet, i august 1967.

Anders Bæksted.

INDLEDNING

Epigrafik er navnet på den videnskabsgren, der giver sig af med at læse og tolke indskrifter. Det græske ord epigraf (*ἐπιγραφή*), svarende til det latinske inskription (inscriptio), betyder indskrift.

Ved indskrift vil i almindelighed forstås skrift, som læses på fast og varigt materiale, skrift som er hugget, graveret, indridset i eller malet, tegnet, skrevet på sten, metal, ben, træ, brændt ler o.s.v. Tillige skrift, som ved hjælp af støbeform eller stempel er anbragt i metal, ler, kunststen og lignende materialer.

Fra gammel tid er møntindskrifter og, delvis, seglindskrifter blevet behandlet under de særlige videnskaber numismatik og sfragistik (sigillografi) og regnes for det meste for at falde uden for epigrafikken. Men epigrafikeren kan selv sagt ikke arbejde i sit fag, uden at gøre brug af de ved numismatikken og sfragistikken indvundne kronologiske og typologiske resultater.

Epigrafikkens grænser er for øvrigt meget flydende. Bogstaver på papir, tøj og lignende blødt og mindre holdbart materiale hører ikke ind under faget. Alligevel vil man omtale og videnskabeligt benytte f. ex. Bayeux-tapetets broderede bogstavtexter som indskrifter. Og på en æresport eller et transparent f. ex. fra det 18. århundrede, måske opstillet med pindeværk og papir, kun bestandig i dage eller timer og nu kun kendt i form af en samtidig afbildning, vil man finde tekster, der har ganske samme form og indhold og altså

giver samme oplysninger af formel og indholdsmæssig art, som de virkelige indskrifter i fast materiale, der er bevaret, reelt eller i afbildning, fra samme tid. Sådanne kan da i givet fald, trods deres lidet stabile karakter, høre naturligt ind under epigrafikkens område. Betragtninger af denne art vil enhver kunne fortsætte næsten i det uendelige.

Lige så vanskeligt er det at drage naturlige kronologiske og kvalitative grænser for arbejdsområdet. At epigrafikken mest, og helst, beskæftiger sig med gamle indskrifter, sådanne der kan regnes for at være ærværdige antikviteter, føles vel umiddelbart forståeligt, men savner egentlig logisk begrundelse. Når man f. ex. tænker på, hvor vigtigt et kapitel de såkaldte graffiti i Pompeji og andre steder, de spontane private skriverier i mure og vægge, er blevet i den antikke epigrafik (1), tør man næppe påstå, at studiet af lignende epigrafiske fænomener i nutiden vilde være betydningsløst. I hvert fald vilde en alsidig eksempelsamling blive en kærkommen gave til fremtidens kulturhistorikere.

Epigrafikken, det historiske studium af indskrifter og nyttiggørelsen af deres oplysninger, er så gammel som historien selv. Herodot var ikke den eneste af den klassiske oldtids historieskrivere, der henviste til eller benyttede enkelte indskrifter som historiske kilder. Her ligger spiren til den specielt epigrafiske videnskab: længe før den klassiske oldtid var til ende, begyndte man at beskæftige sig ikke alene med den enkelte særlig vigtige indskrift, men med større samlede grupper af indskrifter (2).

Middelalderen fulgte i oldtidens spor. Den karolingiske renaissance i 800årene gjorde oldtidens latinske indskrifter til genstand for indsamling og studium (3), og i det 15. århundrede kastede italienske humanister sig over samme studium af fortiden. I 1489 udkom i Venedig det første trykte epigrafiske værk i form af et tillæg, en halv snes sider, til

Desiderius Spretus' lille bog: *De amplitudine, de vastatione et de restauratione urbis Ravennae*, bringende byen Ravennas antikke latinske indskrifter. Et hundredår senere, i 1603, kunde Janus Gruter og Joseph Justus Scaliger i Heidelberg foranstalte en epokegørende samlet udgave af da kendte latinske epigrafika, *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*, senere udsendt i forøgede udgaver. Århundreders fortsatte arbejde med de klassiske latinske indskrifter resulterede i værket *Corpus inscriptionum Latinarum*, grundlagt i 1863, omfattende hele det klassiske materiale og stadig fortsat med suppleringer og tillæg. At det gik noget langsommere med tilsvarende publicering af de klassiske græske indskrifter i værket *Inscriptiones Graecae*, 1873 og følgende år, skyldes, at tyrkernes herredømme over de egne, hvor væsentlige dele af materialet forefindes, i begyndelsen lagde forskellige hindringer i vejen for forskningen.

I sammenligning med de ærværdige indskrifter fra den klassiske oldtid, måtte de yngre, nationale indskrifter i Europas forskellige lande naturligvis stå i skygge som langt uinteressantere. Dog kunde Norden henvise til, at det i sine runeindskrifter besad et gammelt og ejendommeligt materiale, som i visse måder nok kunde tåle sammenligning med det klassiske. I slutningen af det 16. århundrede begyndte den videnskabelige indsamling og behandling af runetexterne (4), og Danmarks og Norges runeindskrifter blev udgivet af Ole Worm i værket *Monumenta Danica*, 1643. Siden er runemonumenterne til stadighed blevet gjort til genstand for indgående tolkning og publikation.

Arbejdet med de klassiske indskrifter (og i Norden med runeindskrifterne) skubbete studiet af de nationale indskrifter fra middelalderen og de senere århundreder i baggrunden.

Dog var nogle forskere klare over, at disse yngre indskrifter også fortjente at blive gjort til genstand for indsamling

og studium. I 1594 forelå i første udgave (senere udgaver 1599 og 1606) en ret brugbar håndbog over sådanne ældre og samtidige europæiske indskrifter, udarbejdet af Nathan Chytræus i Herborn og tilegnet Christian IV af Danmark: *Itinerum deliciæ*, eller *Inscriptiones recentes*, med et fyldigt udvalg af yngre latinske indskrifter fra forskellige europæiske lande, indsamlet dels på forfatterens egne rejser, dels ved korresponderende venners hjælp. Det danske afsnit fylder 25 af den tykke oktavs 846 sider, Tycho Brahe er den, der har leveret forfatteren den største part af det danske materiale, der for en væsentlig del udgøres af indskrifterne fra Uraniborg på Hven.

Også enkelte danske historiske skribenter var tidligt klare over de yngre indskrifers værd som historiske dokumenter. I Sorø-abbeden, den senere sognepræst ved Roskilde domkirke, Morten Pedersens bog: *Biskop Absolons Oc Her Esbern Snaris Herrekomst oc Adelige Stamme*, 1589, findes udgivet en samling indskrifter på ligsten og epitafier i Sorø og Roskilde. Og Laurentius Asserous fra Blekinge, senere præst i Hälleryd (5), udgav, inspireret af Ole Worm og længe før dennes runeværk så lyset, den første selvstændige lille samling af vigtigere sjællandske og skånske gravskrifter: *Inscriptionum Selandicarum Dania antigrapha*, 1621. Et par år senere, i 1624, udkom Niels Heldvads kronologiske oversigt over østersølandenes historie: *Historischer Wald und Umbzirck dess Baltischen Meers*, med et særligt kapitel (XI, s. 32–56) indeholdende teksterne på en række vigtige monumenter fra middelalder og nyere tid.

Med værker som ovennævnte var begyndelsen til indsamling og studium af Danmarks indskrifter gjort. Men egentlig fremgang og fasthed fik arbejdet ikke, og det var for det meste alene indholdet, der interesserede, ikke indskriften som sådan. Dette gælder også det første fyldigere

specialværk i dansk epigrafik (fraregnet Ole Worms runeværk), Peder Hansen Resens: *Inscriptiones Hafnienses*, 1668. Her havde den lærde og kuriøse mand ikke blot samlet indskrifterne på de københavnske kirkers fornemme gravstene og epitafier, men også medtaget dem på de offentlige bygninger, ja udstrakt sin interesse til private huses indhugne og udskårne sentenser. Man undrede sig over, at han (s. 262–267) havde aftrykt alt, hvad professor Simon Paulli havde fundet for godt at lade skrive mangfoldige steder i sin bolig, hønsehusets tyske formaning til beboerne, som bør huske, at de er høns, ikke strudse (Eine Henne legt alle Tage / Ein Strauss im Jahre nur eins), og locumsdørens græsk-latinske formaning til brugerne, der ikke alene bør befri legemet for skarn, men også sindet for ondskab (*KAKA EX ANIMO; ΚΟΠΙΑ EX CORPORE*). Hvor detaljeret man bør dyrke den epigrafiske videnskab, er som før nævnt uklart. Så sent som i 1742 blev Resen kritiseret: Peder Joh. Resenius gav 1668 de Københavnske Opskrifter for sig selv ud, dog saaledes, at hand lod trykke de slette saa vel som de gode (6). – Nu kunde man, på baggrund af de tab, som brande og nybyggerier har medført, ønske at mange flere end Resen havde været ivrige indsamlere af det materiale, der skulde gå til grunde i tidens løb, også det helt kuriøse og tilsyneladende betydningsløse.

Resen fik få efterfølgere, Peder Terpagers bog om indskrifterne i Ribe, *Inscriptiones Ripenses*, 1702, var det betydeligste, der foreløbig kom i trykken. Andre tog vel fat på lignende arbejder, men gav op på halvvejen. Af den stort anlagte udgave af Odenses indskrifter, som brødrene Jens og Jacob Bircherod i sidste halvdel af 1600-årene begyndte at udarbejde, foreligger ikke meget andet end et halvt hundrede kobberstukne afbildninger, nogle af dem af stor vigtighed, fordi de tilsvarende originaler er gået tabt.

Senere er der flere gange gjort heldigere tilløb med mere storstilede arbejder i dansk epigrafik, dog aldrig sigtende mod det danske indskriftsmateriale som en helhed af selvstændig betydning, men afgrænsede af deres forfatters forudgjorte emnevalg. Erik Pontoppidans store, meget uøjagtige, værk: *Marmora Danica*, 1739–41, er langt fra at være en repræsentativ oversigt over de danske indskrifter, men, som det også siges på titelbladet, et udvalg af: betydeligere danske gravmæler eller en samling af indskrifter, så mange som der nu trods ugunstige omstændigheder er tilbage i Danmark, og som enten ved alder eller skønhed eller vigtighed udmærker sig frem for de øvrige. – Ligeså begrænsedes arkivtegner Søren Abildgaards af Jacob Langebek støttede arbejde i alt væsentligt til gravmonumenterne. Resultatet af en snes års rejser (1756–1777) foreligger i de hen mod 1000 omhyggelige tuschtegninger i Nationalmuseets arkiv, adskillige uvurderlige som eneste kilder til kundskab om nu tabte eller udslidte indskrifter. Også indskrifter på klokker, epitafier, altertavler og andet kirkeinventar iagttog han opmærksomt, men måtte for det meste, af mangel på tid, lade sig nøje med afskrifter i sine notesbøger. Planer i slutningen af århundredet om udgivelse af tegningerne i kobberstik blev opgivet af økonomiske grunde (7).

Og de yngre epigrafiske eller delvis epigrafiske værker er for det meste på lignende måde begrænsede til specielle dele af det kirkelige område. Løfflers store og omhyggelige monografier over gravmonumenterne i Roskilde, Sorø og Ringsted (8) er forholdsvis fattige på egentlig epigrafiske oplysninger, derimod indeholder hans hovedværk: *Danske Gravstene fra Middelalderen*, 1889, særdeles nyttige iagttagelser af bogstavhistorisk art. Af lignende vigtighed, men ligeledes begrænset til middelalderen og knyttet til en endnu mere speciel gruppe af monumenter, er kapitlet *Indskrift-*

typer og bogstavformer i Poul Nørlunds værk: *Gyldne Altre*, 1926, s. 55–60. Og med tilføjelse af de specielt epigrafiske, i mange tilfælde ret indgående iagttagelser og oplysninger, der er fremlagt i Christian Axel Jensens bog: *Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid, I–II*, 1951–53, behandlende tiden fra omkring 1470 til omkr. 1600, er nævnt den vigtigste foreliggende litteratur til støtte for videregående studier i dansk epigrafik. En stor hjælp er det tillige, at der i de efterhånden udkommende bind af værket *Danmarks Kirker* ved hver af de deri gengivne eller omtalte kirkelige indskrifter gives kortfattet oplysning om den i indskriften anvendte bogstavtype, desværre naturligvis uden mulighed for sammenligning med de kronologisk tilsvarende indskrifter, der vil blive behandlet i værkets endnu uudgivne dele, endsige med de mange kronologisk tilsvarende indskrifter uden for det kirkelige område. Ej heller har centrale oplysninger på dette felt kunnet bringes i det for tiden udkommende *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, 1956 ff., i hvis rigdom man forgæves søger opslagsord som »epigrafik« eller »indskrifter«, og kun finder epigrafiske bogstavformer og specielt epigrafiske fænomener sporadisk og tilfældigt omtalt. Epigrafisk set kan den omhyggelige, sogn for sogn gennemførte notering af alle de vigtigere eksisterende indskrifter, der bringes i *Traps Danmark*, kun betragtes som en foreløbig registrering af materialet, en af de uundværlige forudsætninger for det egentlige studium.

Det ligger ikke meget bedre med de epigrafiske arbejder i Norge og Sverige end i Danmark. For Norges vedkommende bygger fremtidshåbet især på titelblade i to større værker: *Norges Indskrifter med de ældre Runer*, 1905 ff., og: *Norges Innskrifter med de yngre Runer*, 1941 ff. Begge steder betegnes disse runeværker som dele af en samlet publikation: *Norges Indskrifter indtil Reformationen*. Fra Sveri-

ge kan især nævnes Sölve Gardells arbejde: Gravmonument från Sveriges medeltid, I–II, 1945–46, med en kort oversigt over middelalderens svenske epigrafiske bogstavformer og en stor samling illustrationer, der muliggør videregående, mere specielle iagttagelser.

Derimod er der i Tyskland endelig taget alvorligt og mere systematisk fat på arbejdet med værket *Die deutschen Inschriften*, påbegyndt i 1942, og af hvis lokalt bestemte afdelinger der indtil nu foreligger otte bind, uensartede, hvad størrelse og kvalitet angår. Oplysninger og beskrivelser er gennemgående fortræffelige og uundværlige for enhver, der giver sig af med middelalderens og de følgende århundreders indskrifter, men man kunde som helhed ønske et så stort og fortræffeligt værk både rigere og bedre illustreret.

Savnet af et mere centraliseret arbejde med Danmarks indskrifter er efterhånden blevet føleligt, gammel forsømmelse er ved at blive erkendt. Indgående studier af Poul Nørlund på middelalderepigrafikkens område spores tydeligt i et par af hans større arbejder (9), han bevægede sig med sikkerhed også på dette felt. Men nogen specialafhandling findes ikke fra hans hånd, i 1941 måtte M. Mackeprang med beklagelse konstatere: Nogen dansk Epigrafik foreligger jo desværre ikke (10).

Som en begyndelse til at afhjælpe sådanne mangler oprettedes i 1959 Nationalmuseets epigrafiske laboratorium, der både selvstændigt og efter omstændighederne i samarbejde med forskellige af museets afdelinger (11) og provinsmuseerne skal tage sig af de specielt til epigrafikken knyttede opgaver.

Blandt sådanne skal her kun følgende omtales som nogle af de mest påtrængende:

Registrering af det samlede materiale, der vel at mærke udgøres ikke alene af de bevarede indskrifter, men tillige af

de mangfoldige tabte, om hvilke dokumentation kan uddrages af litterære kilder, utrykte såvel som trykte. Opgaven består kort sagt i at indsamle så mange oplysninger som muligt om så mange indskrifter som muligt.

Hvad undersøgelse, læsning og tolkning af de enkelte indskrifter angår, tør der nødvendigvis i det store og hele kun varsomt regnes med resultaterne i foreliggende ældre arbejder i samme retning. I hvert enkelt tilfælde må resultaterne kontrolleres, læsningerne ved hjælp af nyere praktiske undersøgelsesmetoder, tolkningerne med støtte i det i de sidste tiår udkomne betydelige antal af moderne videnskabelige hjælpemidler og håndbøger af sproglig og historisk art (en del af disse er nævnt i de følgende noter til hvert enkelt kapitel).

Effektiviteten af den specialiserede bearbejdelse af materialet afhænger af laboratoriets videre udbygning, økonomisk og personalemæssigt. Først efterhånden som en sådan udbygning finder sted, kan der tages fat på en række vigtige opgaver, som falder lige så naturligt ind under epigrafikkens område som materialets indsamling og indskrifternes tolkning. Her kan eksempelvis nævnes:

Omfattende og detaljerede skrift- og bogstavhistoriske undersøgelser på epigrafikkens specielle område.

De mangfoldige udaterede indskrifteres kronologiske placering på basis af typologisk, sproglig, historisk og personalhistorisk sammenligning med det sikkert daterede materiale.

Den kultur- og litterærhistorisk meget vigtige undersøgelse af de forskellige indskriftgruppers formelsprog, citatbrug o.s.v.

Opstilling af leksikalt ordnede samlinger af indskrifternes danske, latinske og tyske ordforråd.

Personalhistoriske registre på grundlag af de i indskrifterne omtalte personers navne.

Når arbejdet med sådanne og flere tilsvarende opgaver er sat i gang og sikret fortsættelse kan den så længe forsømte danske epigrafik siges at indtage den plads blandt de andre humanistiske hjælpediscipliner, som tilkommer den. Og før kan heller ikke nogen væsentlig og forsvarlig planmæssig publicering af materialets forskellige grupper finde sted, hverken ordnet kronologisk, skrifthistorisk, lokalt, filologisk eller efter de indskriftbærende mindesmærkers arter.

Dansk epigrafik kan ikke i sin fulde udstrækning blive nogen egentlig populærvidenskab. Den omfattende og fulde udøvelse af faget forudsætter bl. a. mulighed for at arbejde med dansk sproghistorie og med både klassisk latin og midalderslatin. Men forresten behøver ingen interesseret af den grund at afholde sig fra det på så mange måder fascinerende og tillokkende arbejde med indskrifteres registrering, læsning og bearbejdelse. Thi materialet omfatter foruden sit mere krævende gammeldanske og latinske stof mangfoldige endnu større og endnu ikke bearbejdede grupper af lettere tilgængelige, men ingenlunde mindre væsentlige eller mindre interessante originale fortidsminder. I de følgende kapitler vil man finde eksempler på begge arter.

1. Ernst Diehl: *Pompeianische Wandinschriften (Kleine Texte hrsg. von Hans Lietzmann, 56)*, 2. Aufl., 1930. Werner Krenkel: *Pompeianische Inschriften*, (1961).
2. Se f. ex. Wilhelm Larfeld: *Griechische Epigraphik*, 1914, s. 7—13.
3. *Anf. arb.* p. 13—19; J. E. Sandys: *Latin Epigraphy*, 1919, s. 20—26.
4. Helmut Arntz: *Handbuch der Runenkunde*, 1935, s. 6; Erik Moltke: *Jon Skonvig og de andre runetegnere II*, 1958, s. 106 f.
5. Moltke, *anf. arb.*, s. 108.
6. Nye Tidender om lærde og curieuse Sager, 1742, s. 755.
7. Et resultat af Langebeks og Abildgaards samarbejde foreligger i *Scriptores rerum Danicarum IV*, 1776, s. 569—75, hvor en række soranske indskrifter er publiceret.
8. Gravstenene i Roskilde Kjøbstad, 1885; Gravmonumenterne i Sorø Kirke, 1888; Gravmonumenterne i Ringsted Kirke, 1891.

-
9. Gyldne Altre, 1928; Danmarks romanske Kalkmalerier, 1944.
 10. Danmarks middelalderlige Døbefonte, 1941, s. 45 note 2.
 11. Her tænkes ikke alene på Nationalmuseets mere videnskabeligt arbejdende danske afdelinger, men i lige så høj grad på frednings- og konserveringsafdelingerne. Den i marken arbejdende epigrafiker har daglig en hastig fremadskridende ødelæggelse af vigtige både gamle og nyere indskriftbærende monumenter for øje.

MAJUSKLER

Det i Danmark foreliggende ældre materiale af bogstavindskrifter kan ikke uden videre betragtes som nationale mindesmærker. Det vil af flere grunde være nøjagtigere at betegne det som den del af de nord- og vesteuropæiske bogstavindskrifter, der foreligger på dansk område: adskillige løsgenstande med bogstavindskrifter er importeret fra udlandet, om andre gælder det, som om enkelte af stenindskrifterne, at de kan antages udførte af indvandrede mestre eller af sådannede danske lærlinge. Og medens runerne i Danmark lige fra deres første optræden og til deres uddøen er nationale skrifttegn tilpassede til og udviklende sig med det nationale sprog, er de epigrafiske bogstaver i hvert fald gennem de første 2–3 århundreder af deres brug i Danmark, sammen med det latinske sprog i de indskrifter, de anvendtes til, rettest at betragte som et fremmed kulturtræk, et af de mange tegn på at Danmark i middelalderen, som Nordens andre nationer, fra at være en for europæiske øjne fjern provins, nu blev en del af den europæiske kristne kulturkreds og i alt væsentligt fulgte dennes udvikling.

Danmarks bogstavindskrifter, enten de er udført af danske eller indvandrede mestre eller fremstillede i udlandet, men opbevarede, læst og tilegnede i Danmark, karakteriseres indtil omkring 1400 ved brugen af majuskler, fra omkring 1350 efterhånden vigende for minusklerne.

Ved majuskler i videste betydning forstår man, som navnet antyder, store bogstaver (egtl.: noget større, eller: ret store). En ren majuskelindskrift er bl. a. karakteriseret der-

ved, at alle dens skrifttegn er lige høje, med top og basis berørende to, virkelige eller tænkte, parallelle linjer.

For den epigrafiske majuskelskrifts opståen og ældre udvikling må her henvises til håndbøgerne i klassisk epigrafik (1). Udviklingen følger ingenlunde manuskriptbogstavernes, men går sine egne veje, selvom påvirkning fra håndskriften og indtrængen af fremmede former derfra, som også fra andre epigrafiske skriftformer, naturligvis iagttages i adskillige tilfælde. Medens håndskriften tidligt udviklede sig til kursivskrift og minuskelskrift (minuskler: små bogstaver), blev den klassiske romerske monumentalskrift det grundlag, hvorpå Europas epigrafiske skrift trods alle ændringer og særudviklinger bygger til langt hen i det 14. århundrede. At den klassiske monumentalskrift stod som et ideal, viser den karolingiske renæssance omkr. 800. I indskrifter fra denne periode kan de efterhånden i rigeligt tal indtrængte vulgære og kursive former atter være til den grad udrensede, at det kan være vanskeligt at afgøre, om en indskrift er karolingisk eller klassisk.

Både i den righoldigere udenlandske og i den meget sparsomme danske epigrafiske litteratur hersker der nogen vilkårlighed i den terminologi, der anvendes om de forskellige epigrafiske majuskelformer. Til alt held er disse ikke mange, det er efter kort tids arbejde med stoffet for det meste muligt at indse, hvad de enkelte forfattere mener med betegnelser som antikva, versal, kapitæl, majuskel, uncial, halvuncial, romansk majuskel, renæssancemajuskel, gotisk majuskel. For øvrigt er hele studiet af den europæiske nationale epigrafik så ungt, at man næppe endnu bør fastlægge en terminologi, som det om en kortere årrække kan blive nødvendigt at ændre på adskillige punkter.

Hvilken gruppe af bogstavindskrifter, der bør betragtes som den ældste inden for dansk epigrafik, kan diskuteres.

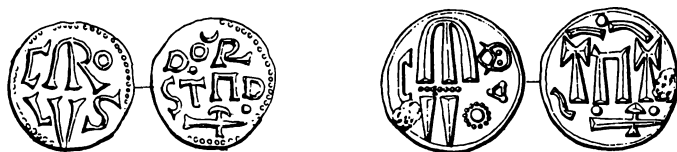
Det synes naturligt at udskyde de forholdsvis få indskrift-bærende genstande, som i romersk jernalder blev indført til dansk område, uden at det tør formodes, at deres græske og latinske indskrifter er blevet læst og tilegnet. I hvert fald er det ikke muligt at danne sig et sikkert indtryk af, hvilke forestillinger man i Danmark har knyttet til trylleordet, som med græske bogstaver er graveret i en lille kugle af bjergkrystal (Nationalmuseet), fundet i en grav ved Årslev på Fyn, *ABAAΘANAABA*, til fabrikantnavne indstemplede på indførte romerske og provinsialromerske bronzekasseroller, til mester- og ejernavne indprikket og indridset med græske og latinske bogstaver i Hobyfundets sølvkar og til adskillige andre indskrifter på indførte løse genstande (2). Sådanne indskrifter falder naturligt ind under den klassiske epigrafik, ligesom indskrifterne på de i stort antal i Danmark fundne romerske mønter behandles under den klassiske numismatik.

Et vist i Danmark udbredt kendskab til epigrafisk anvendte bogstaver tør måske forudsættes fra den tid, da brugen af mønter med bogstavtext, meningsgivende eller forvansket, blev almindelig. Mønternes indskrifter falder, som før bemærket, uden for epigrafikkens egentlige område, men deres bogstavformer kan for de ældre perioders vedkommende ikke ganske udelades af et overblik over de epigrafiske bogstavtypers kronologiske udvikling og anvendelse.

Der kan i denne forbindelse ses bort fra de ældste danske, formodentlig ret fåtallige møntgrupper. Blandt disse foreligger i 800-årene prægninger, efterligninger af Karl den Stores frisiske Dorestadmønter, som tyder på, at efterligneren ikke har opfattet sit forbillede som text, men som ornamentik.

Men med danske kongers udmøntninger, først ved angelsaksiske møntmestre fra omkring 1000 til omkring 1100,

fra Svend Tveskæg til Erik Ejegod, og med vikingernes rigelige hjemførsel af udmøntet angelsaxisk danegæld er der tilført Danmark et stort materiale af epigrafisk anvendte bogstaver, de ældste af ren angelsaxisk type, især fra Svend

Karl den Stores mønt fra Dorestad i Holland: CARO/LVS, DOR/STAD, og nordisk efterligning fra slutningen af 800årene. (E. Gariel: *Les monnaies royales de France II*, 1844, pl. VI, 45; P. Hauberg: *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark*, 1900, tab. I, 1).

Estridsens tid med byzantinsk, hen mod 1100 med nogen tysk påvirkning.

Texterne, latinske, angelsaxiske og danske, på de nævnte middelalderlige sølvmønter er skrevet med majuskler. De fleste af disse står deres oprindelige ophav ret nær, de klassisk-romerske monumentalbogstaver. Men et par af dem adskiller sig ved deres kantede og retlinjede former påfaldende fra forbilledet, f. ex. c med formen C, g: G, s: S, Z. Brugen af disse former er dog ikke konsekvent gennemført; på Knud den Stores mønter træffes sporadisk ved siden af de kantede former også de klassiske C og S (Z), på Magnus den Godes tillige G, rundede former, der i den følgende tid bliver stadig almindeligere, ligesom visse rundede, unciale former (se videre s. 25) begynder at optræde sammen med kantede og retlinjede klassiske typer: E ved siden af E er almindelig fra Magnus den Godes tid, fra samme tid findes h sammen med H, og M forekommer på kong Niels' mønter, der ellers har M. Af mindre interesse er andre af møntmajusklernes former: Et par specielt anvendte tegn,

Ð for ð og þ, P for v og Ƣ for æ er så at sige ikke brugt i senere danske indskrifter (3), de fleste øvrige (med dertil hørende varianter) træffes ikke alene i Danmark, men over hele Nord- og Vesteuropa, f. ex. a: Λ, g: G, h: N, n: H.

Det ser ikke ud til, at de gamle »angelsaxiske« majuskler, som med mønsterne strømmede ind over Norden i 1000-årene, har gjort sig gældende i egentlige indskrifter. Epigrafik er af sin natur konservativ, skulde et mindesmærke forsynes med indskrift, brugte man i Skandinavien stadig runerne. De eneste lapidariske majuskler i dansk indskriftsmateriale, som tør formodes at være fra den egentlige vikingetid, er de få utolkede versaler . . . NINONI . . . EH, der er indhugget i runestenen ved Karlevi på Öland, og som rimeligvis er jævngamle med runeindskriften, fra første halvdel af 1000-årene. Men som enkeltfænomen, og tilmed af uvis proveniens og betydning, er de af liden vægt som epigrafisk materiale (4).

Først fra omkring 1100 forefindes egentlige majuskelindekskrifter i større mængde på dansk område. Og udviklingen af disses bogstavtyper har, undtagen måske små og endnu ikke systematisk undersøgte detaljer, ikke fundet sted i Danmark, men er en ældre nord- og vesteuropæisk foreteelse indført fuldt færdig hertil fra Tyskland, Frankrig, Nederlandene, de Britiske Øer.

Denne internationalt forløbende udvikling kan i store, udetailerede træk skitseres således (5):

Grundlaget for den middelalderlige, epigrafisk anvendte majuskel er den klassiske, romerske monumentalskrift.

Idet der her ses bort fra de mindre omdannelser inden for det enkelte bogstavs typer, som kommer til udtryk i de forskellige perioder af kejsertiden, og som er uden interesse i denne forbindelse, kan som udgangspunkt vælges et norma-

liseret monumentalalfabet opstillet på grundlag af romerske indskrifter fra tiden omkring 50 e. Kr.:

ABCDEFGHIJKLMNQRSTVX

Romersk monumentalalfabet, omkr. 50 e. Kr., normaliseret. (René Cagnat: Cours d'Épigraphie Latine, 1914).

Det er bogstaver af denne type, der i faglitteraturen er betegnet som monumentalbogstaver, versaler (således efter det store bogstav, hvormed hvert vers sædvanlig begyndes), kapitæler; undertiden kort og godt, men mindre klart: majuskler.

Allerede i indskrifter fra klassisk tid kan der iagttages indtrængen af fremmede former i den rene type. Bogstaver fra den også epigrafisk anvendte kursivskrift og navnlig fra den i senklassisk tid ikke sjældent til indskrifter anvendte uncialskrift blendedes nu og da i de rene versaler. Uncialskriften er i sin oprindelse selv en majuskelskrift (uncialis: tommestor), opstået ved afrunding og forenkling af de noget stive, for en dels vedkommende overvejende retlinjede klassiske versaler. I senklassiske, for øvrigt rene versalindskrifter kan man da ikke alene støde på særformer som C og h for C og H, men også på uncialformer som E og G for E og G.

Det er sådanne blandingsalfabeter bestående af klassiske versaler, senklassiske uncialer samt forskellige mere individuelle former, der er anvendt og udviklet videre i Vest- og Nordeuropas middelalderlige majuskelepigrafi. Thi den karolingiske renæssances udrensning af indtrængte former blev ikke af varighed, fra omkring år 1000 trænger monumentaliserede unciale og enkelte kursive bogstavformer atter livligt ind blandt de af den karolingiske renæssance foretrukne rene klassiske versaler.

Og det er denne nord- og vesteuropæiske epigrafiske blandingskrift af versaler og uncialer, i almindelighed kaldt *den romanske majuskel*, der er anvendt i den ældste gruppe af bogstavindskrifter fra dansk område, indførte og hjemlige.

Betegnelsen den romanske majuskel er betinget af, at gruppens indskrifter, der dominerer i tiden omkring 1100 til hen mod 1300, stort set falder inden for den romanske stilperiodes også ret flydende tidsgrænser.

Historisk falder den romanske indskriftsgruppe i Danmark altså i tiden mellem kong Niels' dage, over Valdemars-tiden til Erik Menved, en periode som i sit uløselige sammenspil mellem de store politiske begivenheder og de dybtgående kulturelle strømninger vel tør karakteriseres som Danmarks endelige og nære tilknytning til det øvrige Europa, tydeligt manifesteret i kirkens og med den kristelige dannelses faste forankring i landet omkring bispesæder, kirker, klosterstiftelser. I samme retning peger træk som f. ex. den unge Knud Lavards tyske opdragelse og de danskes studier i Paris.

For epigrafikkens vedkommende genspejles dette forhold i, at så at sige alle periodens indskrifter har nær tilknytning til den kristne kultur, de findes på gravmonumenter, på kirkelige bygningsdele, på kirkeinventar og andre genstande bestemt til religiøst brug. Deres indhold er delvis afhængigt af den indskriftbærende genstands art, og sproget i dem alle den katolskkristne kulturkreds' fællessprog, middelalderlatin.

Nogle af dette sprogs fra håndskrifterne velkendte grafiske særegenheder kommer også til udtryk i de korte tekster, som indskrifterne udgør: ae (og oe), der har været udtalt lukket, skrives for det meste e. Foran i+vokal har c og t begge været udtalt ts, hvilket har medført nogen vaklen i brugen af de to bogstaver, også i indskrifterne kan der være stavet *gracia*, *tocius* med c for t. Foran h kan i visse tilfælde

aspirationen være fremhævet ved et indskudt c: *michi* for *mibi*. Når h nu og da er indskudt, hvor det ikke hører hjemme, f. eks. *charus*, betegner det vel ligeledes aspireret ud-tale. Indskrifternes almindelige morfologi og syntax giver ikke anledning til specielle bemærkninger, der kan her hen-vises til håndbøgernes fremstillinger (6).

Forholdet i den for den romanske indskriftgruppe typiske blanding af versaler og uncialer er ikke konstant, en typolo-gisk udvikling er antydnet derved, at de ældre indskrifter fra tiden efter 1100 præges tydeligt af versalerne, medens uncialerne spiller en større rolle i de senere, omkring 1250–1300. Dette forhold vil kunne iagttages i det følgende udvalg af eksempler, men er ikke så markant, at det tør bruges som almindeligt dateringsgrundlag. Mange usikkerhedsmomen-ter gør sig gældende: lokale forhold (man ved i mange til-fælde end ikke om indskriften er hjemlig eller fremmed), mesterens alder, uddannelse, dygtighed og smag ligeså. Det er i en vis periode åbenbart ligefrem blevet mode at vise sin dygtighed ved at benytte versale og unciale former af samme bogstav i samme indskrift. Materialet: sten, ben, me-tal har også spillet en rolle for valget af bogstavtype og -form.

Med noget forbehold for de anførte omtrentlige daterin-gers vedkommende bemærkes følgende om de enkelte ro-manske majusklers hovedtyper og almindeligste former:

A. Den klassiske versal er i romansk tid erstattet af en form med vandret stav over toppen: \mathfrak{A} . Tidligt bliver den bredere type \mathfrak{A} normalform og anvendes gennem hele pe-rioden. Ved siden heraf bruges former uden tværstav: \wedge , \mathfrak{A} , \mathfrak{A} , samt pynteligere: \mathfrak{A} , \mathfrak{A} , og tidlige uncialformer som \mathfrak{A} , \mathfrak{A} og flere. Bogstavet er i det hele taget rigt va-riert, ca. 1150 optræder det i otte varianter i en enkelt indskrift (Odder retabel, s. 42, jfr. afbildn. s. 41, nr. 3).

B. Normalformen B fastholdes gennem hele perioden,

særformer som β , β , β og flere er almindelige. Allerede tidligt i 1200'erne viser der sig nu og da tendens til at forkorte den lodrette stav, hvorved de forskellige former af typen β opstår. (Tidlige og tydelige eksempler kan ses på blypladen, 1204, fra Peder Vagnsøns grav i Århus domkirke, se Poul Nørlund: *Gyldne Altre*, 1926, fig. 38 D).

C. \mathcal{C} og dermed nærstående former er normaler gennem hele perioden, den retlinjede type \sqsubset er sjælden, men forekommer endnu ved 1300. Fra omkring 1200 bliver den lukkede majuskel af typen \mathcal{C} almindelig (7) og efterhånden næsten enerådende. (Den lukkende, for det meste ret tynde streg er formodentlig udviklet af de små tværstreger, der ofte afslutter buelinjens ender, og som viser tendens til at blive længere og længere: \mathcal{C} , \mathcal{C}).

D. Grundtypen \mathcal{D} bruges almindeligt i hele perioden, i løbet af 1200'erne bliver former med forkortet lodret stav almindelige: \mathcal{O} (jfr. B). Som tidlig særform, ca. 1100, optræder uncialtypen \mathcal{D} , senere \mathcal{D} , sammen med versalen.

E. Den klassiske versale grundtype \mathcal{E} anvendes gennem hele perioden, men allerede fra den ældste indskriftsgruppe omkr. 1100 sammen med uncialformen \mathcal{E} , der snart viser sig stærkt dominerende, fra slutningen af 1100'erne mest som lukket majuskel af typen \mathcal{E} (jfr. C). Lukket versalt \mathcal{e} findes før 1200 sammen med åbent versalt \mathcal{e} og åbent og lukket uncialt \mathcal{e} på Sindbjerg alter, s. 42.

F. Typen \mathcal{F} er den almindeligste form, anvendt gennem hele majuskelperioden. Ret tidligt kan der træffes minuskellignende former af typerne f , f , f .

G. De forskellige af den klassiske type \mathcal{G} udviklede former af typen \mathcal{G} dominerer gennem hele perioden. Som sideform findes \sqsubset endnu ca. 1300. Desuden forekommer mere individuelle, minuskellignende former som \mathcal{g} , \mathcal{G} .

H. Den gamle versaltype **H** forekommer gennem hele perioden, men stadig vekslede med og efterhånden næsten fortrængt af uncialer af typerne *h*, *h* og deraf udviklede pyntelige former.

I, J. **I** er normalform, af og til forsøges variationer som *J*, *I* o.l.

K. Det for latinsk sprog og skrift ret fremmede bogstav optræder kun enkelte gange i periodens indskriftsmateriale og mest kun i forkrøblede unciale og minuskelagtige former af typer som *k*, *k* (Blypladen fra Valdemar den Stores grav i Ringsted, fig. 14–15). En helt normal majuskelform forekommer på Lisbjerg alter, s. 41.

L. Gennem hele perioden bruges versaltypen **L**, **L**, der forekommer kun få og små forsøg på variering.

M. Den klassiske versal **M** er for det meste ændret til **M** og bruges i denne form gennem hele perioden, nu og da i særformer som *M*, *M*. Samtidig, og snart langt hyppigere end versalen bruges den tidlige uncial af typen *M*, *M* (ikke udviklet epigrafisk, men overtaget fra håndskrift). Flere muligheder for variation opnås senere med uncialer af typerne *M*, *M*.

N. Versalen af type **N** foretrækkes i gruppens ældre indskrifter, men varianter heraf viser sig snart almindeligt: *N*, *N*, *H*, og flere. Ved siden af versalen optræder tidligt, allerede i 1100årene, den ny som uncial fungerende type (ikke epigrafisk udviklet, men overtaget fra den tilsvarende minuskel) *N*. For samme form, men med forkortet lodret stav, jfr. B.

O. Den klassiske, nærmest cirkelformede type fastholdes, men viser tidligt tendenser til at blive smallere, evt. spidsere: *O*

P. Normaltypen **P** og varianter heraf bruges gennem

hele perioden. Om former med forkortet lodret stav jfr. B.

Q. Versaltypen Q med varianter samt de senere smallere og spidsere typer (jfr. O) er næsten eneherkende gennem hele perioden, typen q, oprindelig minuskel, er sjældent forekommende i Danmarks romanske indskriftsmateriale.

R. Som normalformer træffes gennem hele perioden typerne R, R, R R. Særformer er ikke sjældne: R, R, R og flere.

S. Mere og mindre pyntelige former af normaltypen bruges gennem hele perioden. Ved siden heraf særformer af typerne z, z, Z. Et formentlig fra håndskrift overført minuskellignende s af typen f træffes enkelte gange.

T. Gennem hele perioden er former af den gamle versaltype T normal, men varieres tidligt med uncialformer af typerne t, t, t. Af disse bliver den sidste efterhånden normalform.

U, V. Former af versaltypen V anvendes fortsat gennem hele perioden som tegn for v og u. Formodentlig fra omkring 1200 bliver hertil svarende forskellige uncialformer af typer som U, U (ofte spejlvendte; de menes udviklede af senklassisk kursiv) og U almindelige, (tidlige eksempler på Odder retabel, s. 42, og Sindbjerg frontale, s. 42), efterhånden som særskilt tegn for u. — W og W findes i hvert fald fra omkr. 1200 i danske indskrifter (blypladen fra Valdemar den Stores grav, s. 47 f.).

X. Normal gennem hele perioden er X med dertil svarende pynteligere former med den ene eller begge stave svungne.

Y. Sjældent i indskrifterne, i nogle tilfælde udstyret med et punkt i vinklen: Y, Y, Y.

Z. Sjældent, men typen Z forekommer allerede omkring 1100 (Gunhildkorset, s. 34).

Æ. S sammenskrevet A og E, sjældent.

Ø. Findes i former som \emptyset , \emptyset og lignende, men forekommer kun enkelte gange i indskrifterne.

I de romanske majuskelindskrifter forekommer ikke få *ligaturer*, sammenskrivning af to eller flere bogstaver til eet tegn. Af lignende funktion er de såkaldte *enklaver*, indskrivning af et bogstav (ofte det smalle I) i ét andet: \mathbb{C} , \mathbb{D} o.l. (Gunhildkorset, s. 34 f.). Disse fænomener er hyppigere i gruppens ældre end i dens yngre indskrifter og bliver efterhånden sjældne. Men så lidt som selve bogstavformen er de brugbare som dateringsgrundlag.

Abbreviaturer, forkortelser, for det meste markerede med abbreviationstegn, er almindeligt anvendt. Udeladelse af et eller flere bogstaver kan være angivet ved en kort vandret streg over det pågældende sted af ordet: \overline{P} : *pre-*; \overline{V} : *-um*; $\overline{C\ddot{O}VIT}$: *convertit*; \overline{DR} : *dicitur*, o.s.v. Den almindeligt forekommende endelse *-us* kan være skrevet som et apostrof-lignende tegn: ʒ , ʹ , ʹ , ʹ , for enden af ordet. Gravindskrifternes *obiit* er undertiden gengivet ved et enkelt tegn: \emptyset . Om andre forekommende forkortelser bemærkes, at endelsen *-um* efter r kan være markeret ved en enkelt skrånstreg: \mathbb{R} , at endelsen *-or*, *-orum* kan skrives med et forkortelsestegn i forbindelse med O: $\mathbb{O}\mathbb{r}$, $\mathbb{O}\mathbb{r}$, og at forstavelsen *con-* kan være gengivet ved et enkelt tegn: ʹ . For konjunktionen *et* er sommetider brugt et J- eller X-lignende tegn. Desuden forekommer andre forkortelser spredt i indskrifterne, f. ex. kan *qui*, *pri-* være skrevet som Q og P med overskrevet I. Taltegn kan være markeret som ordenstal ved overskrevet o.

Syntaktisk interpunktion er ikke anvendt, men til skille mellem de enkelte ord er ofte brugt et enkelt punkt eller $;$, $:$. Et lille kors kan fungere som indlednings- eller slutningstegn.

En skarpt markeret grænse mellem den gammeldags romanske og det fjortende århundredes pynteligere *gotiske majuskel* er det ikke muligt at påvise, men de udviklinger af majuskelformerne, som allerede, og stadig tydeligere, fandt sted i 1200'erne ændrede efterhånden helhedsbilledet af det i indskrifterne anvendte alfabet så meget, at der ved slutningen af århundredet fornemmes et skel mellem den ældre og den yngre gruppes skrifttype (8).

Indholdsmæssigt er der ingen afgørende forskel på de to grupper af majuskelindskrifter. For den store parts vedkommende er milieuet stadig det samme, udpræget kristeligt og kirkeligt, sproget stadig i så godt som alle tilfælde latin. Historisk dækker den fuldt udviklede gotiske majuskel nogenlunde årene 1300–1400, tiden fra Erik Menved til dronning Margrethe.

Som typiske træk for majusklerne i 1300'ernes epigrafiske skriftbillede kan blandt andet følgende fremhæves: De enkelte bogstaver viser sig ofte, men ingenlunde i alle tilfælde, slankere og smallere end før, de små sporer eller udvæxter ved top og fod er ofte forlængede, tilspidsede, evt. slyngede i S-form, de buede stave er svulmet op på midten til dråbe- eller trekantform, de skarpe vinkler ved stavenes forbindelsespunkter udfyldes og afrundes. De blandt de romanske majuskler ret ofte forekommende bizarre bogstavformer opgives og gennemgående foretrækkes de afrundede uncialformer for de gamle versaler, af hvilke tilsidst næsten kun T og V, og for det meste i pyntelige former, lever videre. Resultatet er, at de tidligere så almindeligt optrædende dobbeltformer af samme bogstav i samme indskrift bliver sjældenheder. Ligaturer og forkortelser spiller en mindre rolle i sammenligning med deres for øvrigt allerede i løbet af 1200'erne noget aftagende udbredelse i de romanske majuskelindskrifter.

Om både de romanske og gotiske majuskler gælder i almindelighed, at de for det meste er indhugget eller indskåret i den indskriftbærende genstand og kun sjældent er udført i relief. Stenindskrifter med romanske majuskler er som regel udført i simpel streghugning. Ved indskæringer og indgraveringer i blødere materiale, metal, ben, kan allerede på samme tid en trykstregsvirkning som i de skrevne bogstaver være frembragt (Gunhildkorset, fig. 1–6). En lignende virkning har mesteren for den længere indskrift på blypladen fra Valdemar den Stores grav (fig. 15) i nogle tilfælde søgt at opnå ved i D, O, P at indskære en kort, ret streg inden for det pågældende bogstavs buelinje.

For den reelt kronologiske rækkefølge i det her typologisk opstillede udvalg af epigrafisk oplysende indskrifter af forskellig art må alle forbehold tages. Kun hvor en indskrift lader sig historisk datere ved sit indhold eller, sjældent, ved et årstal, har man fast grund at bygge på, de kunsthistoriske og epigrafiske dateringsmuligheder er endnu så usikre, at der nødvendigvis må regnes med en ret vid margin for tidsfæstelsen af hvert enkelt ikke historisk fixeret eksempel.

I de følgende transskriptioner er opløste forkortelser sat med kursiv, ligaturer og enklaver er betegnet ved \frown ; [] betyder nu manglende bogstaver, () udslidte og tildels ulæselige. Forskelle mellem de i indskrifterne anvendte bogstavformer er ikke markeret.

Gunhildkorset (Nationalmuseet), historisk datering ca. 1100. Krucifix (men Kristusfiguren mangler) af hvalrostand, 29 cm højt. I billedskæringer og indskrifter er der spor af gylden, rød, blå og grøn bemaling. Korset er forfærdiget på foranledning af en i øvrigt ukendt datter af Svend Estridsen, Helene, som også hedder Gunhild, af den lige så ukendte Liutgerus. Kunstnerens latiniserede navn op-

lyser intet sikkert om hans nationalitet, han kan have været tysk, frisisk, engelsk, nordisk.

I de elegant skårne indskrifter (fig. 1–6) dominerer versaler (også med kantede former af c og g) over uncialer, men adskillige dobbeltformer forekommer (af n og t er dog kun brugt versaler). Den for de ældre romanske indskrifter typiske anvendelse af forkortelser, ligaturer og enklaver er fremtrædende.

Forsiden. Over det nu manglende Kristusbillede: IESvs NAZARENvs REX IVDEORVm, jfr. Johs. XIX, 19. For *Jesus* er skrevet det almindelige monogram bestående af navnets tre første græske bogstaver, iota, eta, sigma: IHS, det samme som forekommer i mangfoldige antikke og moderne kristelige indskrifter, og som ofte udlæses: *Jesus hominum salvator*. – Øverste medaillon, i bogen: VITA. Nederste medaillon, på kisten: MORS. Venstre medaillon, i bogen: ECCLESIA *SanCtA* (det herefter følgende tegn har formodentlig kun udfyldende funktion). Højre medaillon, i bogen: SYNAGOGA.

Bagsiden. Korsskæringens Kristusbillede; i bogen pynterformer af de græske bogstaver *A* og *Ω*, jfr. Johs. Åbenb. I, 11. I ringen om Kristusbilledet: +VIDETE · [M]ANVS · MEAS · ET · PEDES · MEOS [·] DICit *DomiNvs* ·, jfr. Lucas XXIV, 39. Ordet *meos* er ikke hjemlet i Vulgatas text, men formodentlig tilføjet for at udfylde cirkelbåndet. Første e i *pedes* synes en mærkelig blanding af versal og uncial, tilmed lukket, måske som følge af tilfældig fejlskæring. På skriftrullen, som holdes af englen ved Kristi højre side: VENITĒ BENĒDIC/TI PATRIS MEI, jfr. Matthæus XXV, 34. Englens skriftrulle ved Kristi venstre side: DICEDITĒ Ā ME MĀ/LEDICTĪ In IGĒNEM, jfr. Matth. XXV, 41 (texten har *discedite*). Skriftstedets fortsættelse, *aeternum* o.s.v., er der ikke blevet plads til. Nedre kors-

stamme, på skriftrullen, som holdes af den rige mand i Helvede: PATer HĀBRAHĀM MISERERE MEI et MITTE LAZARvm VT/[In]TINGVĀT EXTREMVm DIGITI SVI In AQVAm VĀT REFRIGeret, jfr. Lucas XVI,24. Citatet er afbrudt, slutningen lyder i Vulgata: *ut refrigeret linguam meam*. For konjunktionen *et* er anvendt et særligt tegn. Øvre korsstamme, på skriftrullen, som udgår fra Abraham med Lazarus: FILI RECŌRDĀRE QvĪA RE/CEPISTĪ BONĀ In VĪTĀ TĪVĀ, jfr. Lucas XVI, 25. Som forkortelse for *qvi* er her og i det følgende brugt enklaven Q med indskrevet I.

Nedre korsstammes ene kant og fortsat på underkanten af den tilsvarende arm (med de fordømtes medaillon): QvĪ MĒ CERNIT · Pro HĒLENA · MAGNI · /SVĒNONIS REGIS · FĪLĪA · CHRĪstvM · ORET · / Q[*v*]E / MĒ / AD MĒMORĪAm DōminICE / PASSIONIS PARARI FECE/[R]AT. Det er korset, som taler: Den, der betragter mig, bede til Kristus for Helene, kong Svend Magnus' datter, hun som lod mig forfærdige til minde om Herrens lidelse. – For *pro* er anvendt en særlig forkortelse. Navnet *Christus* er her som i det følgende skrevet med de græske bogstaver *XP*: *chr*. På kanten af nedre medaillon læses navnet *gun(b)ilt* skrevet med runer. Disse er ikke bredt indskårne som bogstaverne, men står spinklere indridset. Det er et spørgsmål, om de oprindeligt hørte med til indskriften, eller om de er tilsat sekundært.

På nedre korsstammes anden kant og fortsat på underkanten af den tilsvarende korsarm (med de udvalgte medaillon): QvĪ In CHRĪstvM CRVĪFIXVm CREDvnt LIVTGERI MEMO/[RI]Am · ORĀNDO FACĪANT QvĪ MĒ SCVLPSERAT · RO/GA/TV / HĒLENĒ QVE ET / GVNHILD VOCAT[VR], De, som tror på den korsfæstede Kristus, huske i deres bønner Liutger, der har skå-

ret mig på befaling af Helena, som også kaldes Gunhild. – Dobbeltnavne som Svend-Magnus og Gunhild-Helene er hjemlede i middelalderlig navneskik (9).

Af en lidt yngre type er majusklerne i en anden og kortere skæring i hvalrostand, *Roskilde domkapitels sigil* (Nationalmuseet), der formodes at skulle dateres til første halvdel af 1100årene. Seglbilledet (fig. 7) viser kirkens patron, martyren pave Lucius den Første (253–54) med bog og palmegren foran en tvetårnet, romansk kirkebygning og bærer indskriften LVCI^{vs} PAPA, medens omskriften, der ikke indeholder nogen stedsangivelse, er · SIGILL^{vm} : Sancte · TRINITATIS · DOM^{vs} +, Den hellige trefoldigheds hus' sigil. – Som abbreviaturer er her anvendt gennemstregede bogstaver, og i modsætning til Gunhildkorsets indskrifter er det ene t af tidlig uncialform.

Hvordan tilsvarende majuskeltyper som i de ovennævnte elegant og dygtigt udførte benskæringer tager sig ud i mere tilfældige indridsninger i metal kan f. ex. iagttages på et lille kors af guldblik (fig. 8) fra *Orø* (Nationalmuseet). Det antages at være forfærdiget omkring 1100 som nordisk arbejde efter byzantinske forbilleder. I dets korte, delvis utolkede indskrifter, læses blandt andet et par danske ord: OLAF CVNVNCE, Olaf konge, hvor a-typen er uden tværstav (og uden tværbjælke over toppen), c retvinklet, det første n af normal majuskel-, det andet af uncial-type.

I hvilken grad det hele kompleks af romanske majuskelindskrifter bør betragtes som et internationalt fænomen, antydes af det altersæt, kalk og disk af forgyldt kobber, som er fundet i *Haraldsborg* voldsted ved Roskilde (Nationalmuseet), sydlandske importstykker og at datere til 1100-årene (10). Den stærkt fragmenterede kalks indskrift er ødelagt, på disken (fig. 9) læses med fordybede majuskler om midtens reliefbillede af Guds velsignende hånd DEX-

TERA *Dom*NI, Herrens højre, langs randen med større og dybere bogstaver et hexameter: + HINC PANEM VITE MVNDATI SVMITE QVIQve, Tag alle, rensede (nemlig ved den inden altergangen opnåede absolution) (11) herfra livets brød. – Indskrifterne viser den sædvanlige blanding af versale og unciale bogstavformer (e, på kalken tillige m), men sammenholdt med indskrifterne på Gunhildkorset og på Roskilde-mindestenen over Helge (se ndf.) virker den ringe brug af forkortelser, undladelsen af sammenskrivninger og indskrivninger og dertil forekomsten af lukket versalt e (i ordet *sumite*) ejendommeligt og fremmedartet.

Mindetavle over Helge, † 1128, i Roskilde domkirke, nu opsat i kapitelsalens præsteværelse. Gråblå kalksten, ca. 46 cm lang, 30 cm høj, meget fragmenteret, den fuldstændige indskrift, med fordybede majuskler, syv linjer mellem spinkle rammestreger, kendes fra ældre tegninger (fig. 10). Her foreligger lidt sikrere mulighed for datering end for de lige nævnte indskrifters vedkommende. Helge døde i 1128, og der ses ingen epigrafisk eller anden grund til ikke at datere indskriften til dette eller et af de nærmest følgende år. Den er i endnu højere grad end Gunhildkorsets indskrifter præget af den for romansk tid typiske blanding af versal- og uncialformer, af ligaturer, abbreviaturer og enklaver: ANNO · M·C·XXVIII · DO*m*INICE I*n*CÂRNATI*o*/NÎS · III ID*vs* NOV*Em*Bris · OBIIT · HELGI · conSILIÂRI*vs* NI/COLAI · Regis · Q*v*i MVLTIPLICES · ELEEMOSINAS · HV/IC · ECCLES*i*E conTVLIT · et IVGV*m* REGII IVRIS / Q*vo*D A Q*v*iB*vs*DAM REGV*m* conSILIARIIS ECCLES*i*E / HVI*vs* CANONICIS ImPOSITV*m* · FVERAT / EXCV*s*SIT ·∴, I året 1128 efter Herrens legemliggørelse, 3. (dag før) Idus Novembris (d.v.s. 11. november) døde Helge, kong Niels' råd, som tillagde denne kirke mangfoldige gaver og afrystede det kongemagtens åg,

som af visse af kongernes råder havde været pålagt denne kirkes kanniker. – Skriftbilledet er det for perioden typiske. Der er anvendt dobbeltformer, versaler og uncialer, af a, d, e, t, men af g, h, m udelukkende uncialer. Ligaturer og enklaver forekommer i stort antal. Blandt de mange forkortelser bemærkes tegnet for forstavelsen *con-* (s. 31) og den ejendommelige skrivemåde af *quod*, linje 5, og *ex-*, linje 7. I linje 4 forekommer samme tegn for konjunktionen *et* som på Gunhildkorset. Kongerne, der hentydes til, må være Erik Ejegod og Niels, der ikke antages i påfaldende grad at have gjort angreb på kirkens rettigheder og privilegier. Indskriftens indhold vil da næppe sige andet, end at Helge med held har taget parti for kirken i en vigtig sag, der var led i dens bestræbelser for at opnå fuldstændig uafhængighed.

Gellerup kirke ved Herning, to tympana, halvcirkelformede dørøverliggere, af granit. I hver af midterfladernes forsænkninger ses et Georgskors i relief, indramningerne, både buen og den vandrette underkant har indskrifter med indhugne majuskler, tydeligt nok af samme mester og af særlig interesse ved den i den ene forekommende datering. Over den tilmurede syddør læses (fig. 11–12): ANNO · M^o · C^o · XL° · INCARNATIONIS DomiNI · EST HIC FVNDA/TA SVB HONORE DEI DOMVS ISTA. Over norddøren: INGREDIENS AVLAM CVLPAS ABICIT REVS ISTAM / ET QVOD IVSTE PETIT DONANDO DEVS PIVS AVDIT, I Herrens legemliggørelse 1140. år er dette hus grundlagt her til Guds ære –, og: Indtrædende i dette hus afkaster den skyldige sine synder, og hvad han retteligt beder om, bønholder den barmhjertige Gud (12). – I den første indskrift mærker man sig det ejendommelige udtryk *sub honore dei* for ventet *in honorem*. – Norddørens indskrift er formet som to hexametre med leoninske rim (13). De korte indskrifter er ikke egnede som grundlag for fyldige epigrafiske iagt-

tagelser, men det er værd at mærke sig den næsten fuldkomne mangel på forkortelser (kun *DomiNI*) i et kompleks, hvor sådanne just er ved at gå af brug. Hvad blandingen af versale og uncial bogstavformer angår, er Gellerupindskrifterne af et vist særpræg: e optræder vel i dobbeltform, men d, n, og t kun som versaler, h og m (med g, der kun forekommer en gang) kun som uncialer. Om de forekommende særformer af n se s. 29).

Blandt de romanske majuskelindskrifter udgør indskrifterne på de »gyldne altre« en gruppe, der ikke uden videre lader sig indordne i den typologiske og kronologiske helhed, men som med størst udbytte betragtes under eet, skønt den antages at strække sig over et lille hundredår, fra ca. 1150 til ca. 1235, og der da også fra dens ældre til dens yngre bogstavformer iagttages en vis udvikling.

Indskrifterne, der læses på sex af de i Danmark helt eller delvis bevarede alters overtræk af tynde, forgyldte kobberplader med drevne relieffer og brunerede ornamenter (i påbrændt fernis), er som den øvrige udsmykning af teknisk set forskellige arter. Til enkelte kortere indskrifter er der anvendt graverede eller reliefdrevne bogstaver, de længere står som helhed med gyldne bogstaver på bruneret bund, eller omvendt.

Som fællestræk for de gyldne alters indskriftstyper kan nævnes, at der ikke er anvendt indskrivninger (enklaver) og kun i en enkelt indskrift et par sammenskrivninger (ligaturer) af bogstaver (Lisbjergaltret: *VVLNERA*, *REMANEBIT*, *GABRIHEL*). De forekommende forkortelser er også fåtallige og for de flestes vedkommende af de sædvanlige arter, kendt både fra andre indskrifter og fra håndskrift.

Som periodens indskrifter i det hele taget er også alterindskrifterne udført med en så vidt ses tilfældig blanding af

uncialer og versaler. Det er i de enkelte bogstavformer, alterindskrifterne i betydelig grad afviger fra samtidens øvrige epigrafik. Ved altrenes hovedindskrifter er der ikke tale om bogstaver af sædvanlig art, men om en slags monumental-skrift, der i langt højere grad end hugne eller skårne indskrifter i sten, metal, ben, træ, har givet skriveren mulighed for at fordybe sig i det enkelte bogstav, nærme sig dets skriftlige form, pynte det og variere det på forskellig vis.

Alene af pladshensyn er det ikke muligt her at gengive altrenes lange latinske tekster in extenso, endsiges afbilde dem (14). Som helhed er deres indhold naturligvis bestemt af deres funktion: navne på helgener og engle, forklarende billedtekster til de bibelhistoriske relieffer, nogle bibelciter, ordrette eller omskrevne til leoninske vers eller hexametre, flere helt lærde, fromt-mystiske og religiøst-filosofiske sentenser. En del af dette sidstnævnte stof ses for øvrigt at være internationalt, ikke specielt beregnet for danske kirker (15).

Ældst, fra omkring 1150, formodes altret fra *Lisbjerg* ved Århus (Nationalmuseet) at være. Dets hovedindskrifter strækker sig langs alle fire kanter af frontalet (antemensalet, alterbordets forside), langs overkanten af det lave retabel (altertavlen) og langs yderkanten af den høje og smalle rammebue, der hæver sig derover. Kortere indskrifter af teknisk samme type læses, som navneangivelser, under otte af frontalets tolv relieffer af kristelige dyder og helgeninder og i forbindelse med fem af midtpartiets fremstillinger af scener og personer fra den hellige historie.

Af særegenheder ved bogstavformerne kan nævnes anbringelsen af punkter eller prikker i adskillige bogstaver, hvor pladsen har tilladt det. De er af rent ornamental art, og lignende kendes både fra andre indskrifter og fra håndskrifter. Endvidere mærker man sig Lisbjergmesterens forkærlig-

hed for et a med en trekant som tværstav, samt at han i et enkelt tilfælde har anvendt venstrevendt s, og at han staver *caritas* med det i indskrifterne sjældne k for ventet c. Med reliefdrevne bogstaver, men for øvrigt af samme type som i hovedindskrifterne, optræder de fire evangelistnavne og

1. SCABRI^oDA|TEMPV S H A B E T
2. PRECI^tCORV A T V O D I
3. IOHANNES: ANDREAS: | c | m | a
4. SOLEMD A N T T R E | A | E | E
5. ADELIC^t|E T O V N D O S | R
6. E T S E R V I R E | A I T
- 7a. S A N C T A M O R T E M
- 7b. A A E E M M N S S U V
8. F I O E O V N D E S : M E N | A | C | I

De gyldne altres bogstavformer. (Poul Nørlund: *Gyldne Altre*, 1926, s. 57). 1. Lisbjerg (s. 17), 2. Broddetorp (s. 57, note 17), 3. Odder retabel (s. 42), 4. Sindbjerg (s. 42), 5. Ølst (s. 43), 6. Odder frontale (s. 44), 7. Sal (s. 43), 8. Stadil (s. 44).

AGNVS DEI, Guds lam, – i frontalets medailloner og i det (forkortede) symbolske navn på den kristne kirke, det himmelske Jerusalem, over Maria med barnet i frontalets midtfelt: CIVITAS HIERSVA†, jfr. Johs. Åbenb. III, 12. I barnets bog er indgraveret pynteformer af de græske bogstaver α og ω .

Retablet fra altret i *Odder* kirke (Nationalmuseet) regnes for at være lidt yngre end Lisbjergaltret, fra omkring 1150–75 (om det til samme alter hørende frontale se s. 44). Hovedindskriften, bestående af apostel- og ærkeenglenavn grupperede om Jesu Christi navn, læses på øverste rammekant. Både her og i den graverede indskrift i Kristi bog: EGO SVM VIA VERITAS ET VITA, jfr. Johs. XIV, 6, mærker man sig mesterens glæde over evnen til at variere bogstavformerne (jfr. s. 42, A). Endog et enkelt U forekommer til forskel fra det ellers brugte V.

Frontalet fra *Sindbjerg* nord for Vejle (Nationalmuseet), formodentlig fra tiden hen mod 1200, har (eller har haft) indskrifter langs de tre rammekanter og, i form af billedtekster, på øvre skråkant i hvert af de atten kassetteformede felter med bibelhistoriske og symbolske relieffer og på skråkanten af midtfeltets mandorla om den tronende Kristus. Også her har skriveren efter evne varieret sine bogstavets former, f. ex. anvender han i adskillige tilfælde dobbeltstregede typer, og han bruger både åbent og lukket e, versalt og uncialt; kantet og afrundet c; et enkelt U (ellers V). Forskellige af bogstavformerne, det tilspidsede o, de trekantede opsvulmninger af bistavene i nogle eksemplarer af d og r, adskillige forlængede og svungne udvæxter ved bogstavernes top og fod kan, som ved de andre samtidige eller noget yngre alterindskrifter, opfattes som forbud om den senere fuldt udviklede gotiske majuskel (s. 32). Hist og her spores en forskrift i spinkelt indridsede bogstaver bag

de færdige, samme lydtegn, men ikke altid samme type, f. ex. læses tydeligt bag versalt e og t i felterne nr. 2 og 4 fra venstre i øvre række de samme bogstavers unciale former.

Fra *Ølst* sydøst for Randers er et frontale bevaret (Nationalmuseet). Det dateres til tiden omkring 1200. Indskriftene er som sædvanlig anbragt på yderste rammeliste (både læsning og tolkning er noget usikker) og desuden på den indre skråkant af det firpas, der omrammer midtfeltets relief af Kristus som verdens dommer: DE SEDE MAIESTATIS BENEDICAT NOS DE[X]TERA DEI PATRIS:, Gud Faders højre velsigne os fra herlighedens trone. — Skriveren giver på enkelte punkter udtryk for nogen usikkerhed, der er adskillige tilfælde af venstreventd s, i den anførte indskrifts *dextera* har han helt udeladt x, og sidste t er som rettelse tilføjet en miniature. Reliefdrevne bogstaver læses på to af billedpladerne, ved Kristi grav: SEPVLCRM, ved korsfæstelsen: IES(us) NAZARENus, i hvis Jesusmonogram C for det sædvanlig brugte S vel må formodes at være den rundede form af græsk Σ, s (16).

Det med *Ølst*frontalet formodentlig nogenlunde samtidige alter i *Sal* kirke ved Skive er så at sige fuldstændig bevaret med sin rige ornamentik og med indskrifter af varierende typer. Foruden de længere indskrifter på frontalets ramme og de forklarende tekster på cirkelrammerne om frontalets tolv medailloner med evangelistsymboler, engle, helligåndsdue og korslam, der vekslede står med gyldne bogstaver på bruneret bund og brune bogstaver på gylden bund, findes der på både den indvendige og udvendige skråkant af den mandorla, der omrammer frontalets Kristusbillede, i et enkelt af frontalets billedfelter (bebudelsen) og over retablets apostelrække med Kristus indskrifter, der uden anven-

delse af farvevirkning står indgraverede med dobbeltkonturer i den gyldne flade.

Blandt alle alterindskrifterne er bogstaverne fra Sal dem, der udmærker sig ved den største elegance og omhyggeligste dekorative udsmykning. Ved siden af de profilerede ringe, der her er lagt om adskillige af bogstaverne, tager de små prikker og streger, som pryder bogstaverne fra Lisbjerg og Sindbjerg, sig fattige og simple ud. Svarende til denne kunstneriske omhu er Salaltrets fromme og lærde indskrifter så at sige fejlfri, kun er en af ærkeenglenes navn stavet GARBIEL. Det bemærkes, at der i den flittige skiften mellem versale og uncial bogstavformer også vexles, usystematisk, mellem v og det nu mere almindelige u.

Det noget yngre frontale, ca. 1235, der er bevaret i *Stadil* kirke nord for Ringkøbing, er i nær slægt med Salaltret, åbenbart udgået fra samme værksted. Om ti af rammens tolv medailloner genfindes de samme hexametre som på Salaltret. Rammens længere indskrift er knap så mystisk-teologisk betonet som på Salaltret, men dog, trods sin mere jævnt fromme tone af lignende karakter. Også bogstaverne har træk fælles med Salaltrets, klart graverede med kontur som disse, men i enkeltheder langt stivere og uden ynde: dobbeltkonturerne er erstattet med enkeltkonturer, til gengæld er der graveret en enkelt eller dobbelt linje langs ad de enkelte staves midtaxer. Og de profilerede ringe, der er karakteristiske for bogstaverne i Sal, mangler her. Alderdomligt virker det, at både g (i omskriften om Matthæussymbolet) og c (i rammens indskrift) forekommer i kantede former ved siden af de rundede.

Det til altret fra *Odder* kirke hørende frontale er betydelig yngre end samme alders retabel (s. 42), af Poul Nørlund foreslået dateret til omkring 1235, samme tid som *Stadil*frontalet. De bevarede dele af indskriften, gyldne bogsta-

ver på bruneret bund, læses på venstre og øvre rammekant, store og klare monumentalbogstaver. Blandt typerne bemærkes, foruden de forskellige pyntelige former af i, t, a, det lukkede unciale e, det unciale n, begge vekslede med versaler. Desuden forekommer kantet c alternerende med den sædvanlige runde type (17).

De gyldne altres særprægede majuskelformer strækker sig kun over et lille hundredår. En anden tilsyneladende endnu snævrere kronologisk afgrænset gruppe af indskrifter, af hvilke i hvert fald de vigtigste synes at måtte dateres til tiden omkring år 1200, udgøres af de blyplader med indridsede oplysninger om den døde, som er fundet i en del middelalderlige grave. Resterne af blypladen, dateret ved dødsåret 1201, fra ærkebiskop *Absalons grav i Sorø* opbevares sammen med andre relikvier i kirken. Indskriften med de smukt og sikkert ridsede flerstregede majuskler udmærker sig, foruden ved den lukkede form af e, ved at hovedstavene i bogstaverne h (uncialformen) og p i et par tilfælde er forlænget henholdsvis over og under indskriftslinjen, således at majuskelindskrifternes princip, lige høje bogstaver, altså er brudt i disse tilfælde. Ganske svarende til denne skrifttype er majusklerne på den blyplade, som blev nedlagt i *Skjalm Hvides nye grav i Sorø kirke*, hvortil benene formodentlig allerede i Absalons levetid blev overført fra Fjenneslev. Pladen (fig. 13), der midlertidigt opbevares i Nationalmuseet, viser foruden lukket unciale m lukket e og samme forhold ved h og p som pladen fra Absalons grav. Der læses: HIC · IACET / SCELMO · AVus / DOMiNI · ABSALONIS (sidste bogstav tilføjet over linjen) / ARCHIEPiscopI. Lignende blyplader med majuskelindskrifter kendes fra enkelte andre grave, f. ex. den i *Århus domkirke* opbevarede fra kirkens bygherre, biskop *Peder Vagnsøns grav* († 1204). Dens bogstaver er, i modsætning til de før-

nævnte, enkeltstregede og spinkle og påfaldende kantede. Langt det vigtigste og tillige det bedst bevarede af disse mærkelige monumenter er blypladen fra *Valdemar den Stores grav i St. Bendts kirke, Ringsted*, 20,5×18 cm, fundet ved den tilsyneladende hidtil uforstyrrede gravs åbning i 1855. Dens indskrifter (fig. 14–15) er:

Side A, 10 linjer mellem spinkle rammestreger i pladens længderetning, overvejende uncialpræget, bogstaverne indgraveret med brede, i bunden skraverede furer: + HIC IACET DANORVM / REX WALDEMARVS · PRIMVS / SCLAVORVM EXPVGNATOR · ET / DomiNATOR · PATRIE LIBERATOR · / PACIS CONSERVATOR · QVI FILIVS / SanCtI KANVTI RVGIANOS EXPVG/NAVIT · ET AD FIDEM CHRISTI PRIMVS / CONVERTIT · OBIIT AVTEM ANNO DomiNICE / InCARNationis · M^o·C^o·LXXX°·II°·REGNI SVI · Anno / XX°·VI°·IIII°·IDVS · MAII, Her ligger danernes konge Valdemar den første, slavernes overvinder og behersker, fædrelandets befrier, fredens bevarer, der, søn af Hellig Knud, overvandt Rygens beboere og som den første omvendte dem til troen på Kristus. Men han døde i det 1182. år efter Herrens legemliggørelse, i sin regerings 26. år, 4. (dag før) Idus Maji (d.v.s. 12. maj). — Om de i forbindelserne *-or*, *-orum* anvendte forkortelsestegn se s. 31. I ordet *Christi* er anvendt græsk tegn for ch og græsk r med forkortelsestegn. I linje 1 bemærkes en særform af n, i linje 8 majuskel-a uden tværstreg.

Side B, 14 linjer mellem tynde rammestreger i pladens tværrretning, overvejende versalpræget. Bogstaverne er indskåret med en knivspids eller lignende: + HIC · IACET · DANORVM · REX · WAL/DEMARVS · PRIMVS · SanCtI KANVTI · FI/LIVS · SCLAVORVM · POTENS · EXPVGNATOR · / PATRIE · OPPreSSE · EGREGIVS · LIBERATOR/ PACIS · REPARATOR · ET · conSERVATOR · / HIC ·

RVGIANOS · FELICITer · EXPVGNAVit · / ET · AD · FIDEm · CHristi · EOSDEm · PRIMvs · DESTRVC/TIS · YDOLIS · conVerTIT · MVRVm QvoQve AD TOCIvs / REGNI · PreSIDIVm · Qvi · VVLGO · DANEWERCH / DicitvR · EX · LATERIBvs · COCTIS · PriMvs conSTRVXit / ET · CASTELLVm · In · SPROGA · EDIFICAVit · / OBIIT · AVTem · ANNO · DomiNICE · INCARNationis · / M° · C° · LXXX° · II° · REGNI · SVI · XX° · VI° · / IIII° · IDvs · MAII ; Her ligger danernes konge Valdemar den første, Hellig Knuds søn, slavernes mægtige overvinder, det undertrykte fædrelands fremragende befrier, fredens genopretter og bevarer. Denne overvandt lykkeligt Rygens beboere og omvendte som den første samme til troen på Kristus, idet afgudsbillederne blev ødelagt. Også den mur til hele rigets beskyttelse, som almindeligt kaldes Danevirke, opførte han som den første af brændte teglsten og byggede borgen på Sprogø. Men han døde i det 1182. år efter Herrens legemliggørelse, i sin regerings 26. år, 4. (dag før) Idus Maji. — I linje 3 har skriveren brugt forkortelsestegn i SCLAVORvm og fejlagtigt anvendt samme tegn i PUGNATOR og, linje 4, LIBERATOR. Derimod er den rette forkortelse for r brugt i linje 5 REPARATOR og conSERVATOR. Om forstavelsens forkortelse i dette ord og i de linje 8 og 10 følgende *convertit*, *construxit*, se s. 31. Som på side A er der anvendt græsk ch i det for øvrigt stærkt forkortede *Christi*, linje 7, jfr. anden stavelse i *convertit*, linje 8. I linje 2 bemærkes, som på side A, et majuskel-a uden tværstav, i enkelte tilfælde af d, o, p er trykstreggs fortykkelse markeret ved en ret streg indskåret som sekant i bogstavets buelinje. Om forkortelserne for *qui*, linje 9, *pri-*, linje 10, se s. 31, om stavemåden *tocius* s. 26. Det bemærkes, at w dels er anvendt normalt, i navnet Waldemar, dels brugt som

ligatur for *vu-* i ordet *vulgo*, men at der i de to tilfælde måske bevidst er anvendt lidt forskellige typer.

Som bekendt hersker der en vis usikkerhed m. h. t. de to indskrifteres indbyrdes forhold (18). At de er skrevet med hver sin hånd, fremgår af bogstavtyper og teknik. Det antages almindeligt, at den kortere indskrift, med de typologisk set mere moderne uncialformer, er den ældste, og at den længere indskrift, som i det væsentlige er skrevet med de gammeldags versaler, er en senere udvidelse og forbedring af den kortere. Men allerede ved en sådan antagelse indskrænkes det åremål, der i givet fald kan tænkes at ligge mellem de to indskrifter. Gertz mente, at den korte indskrift er fra dødsåret 1182, og at den længere er udført ved en, antaget, omlægning af kongegravene efter en brand i 1241. En begrundelse herfor fandt han i sin tolkning af de to indskrifter, den korte: *Valdemarus, primus sclavorum expugnator*, vndernes første betvinger – (begrundet dels med originalens skilletegn mellem WALDEMARVS og PRIMVS, dels med ræsonnementet, at en betegnelse Valdemarus primus ikke kan have været brugt, før en Valdemarus secundus har bestegit tronen), den længere: *Valdemarus primus*, Valdemar den første. – Poul Nørlund, som ikke turde indrømme muligheden for så stor tidsforskel mellem de to indskrifter, følger Gertz i opfattelsen af ordet *primus*, men finder det rimeligst at antage, at den lange indskrift er udført kortere tid efter 1202, Valdemar den anden Sejrs tronbestigelse, idet man kan tænke sig, at Valdemar den Store først da, på grund af stedfindende byggearbejder i kirken, har fået sin endelige grav, ved hvilken lejlighed man kan have forbedret og udvidet den kortere indskrift. I virkeligheden er disse forhold, og flere, temmelig usikre. Gertz' argumentering på grundlag af ordet *primus* svækkes noget af Georg Galsters henvisning til den svenske kong Valdemar, 1250–

79, som om sig brugte betegnelsen: den første. I omskriften på hans secret læses: SECRETVM : WOLDEMARI · PRIMI · REGIS (19). Epigrafisk lader det sig ikke afgøre, hvilken af indskrifterne der er den ældste.

I andre talrigere grupper af indskrifter kan bogstavernes normale udvikling følges tydeligere. Indskrifterne på de sigiller, der foreligger i et stort antal fordelt over hele perioden, er allerede så grundigt udforsket og publiceret, at deres indskrifter er af ikke ringe betydning i dateringsproblemer vedrørende andre indskrifter (20). Roskilde domkaptels signet fra begyndelsen af 1100årene er omtalt ovenfor (s. 36), den i ældre tid sædvanlige vekslen mellem versaler og uncialer iagttages atter i et signet (Nationalmuseet), der har tilhørt *biskop Radulf af Ribe*, † 1171. Han var englænder, og hans signet formodes at være en engelsk mesters værk. Den elegant udførte indskrift, som bruger åbent uncialt e sammen med en af de yngre former af uncialt m, er i betragtning af sin korthed rig på dobbeltformer, men har hverken abbreviaturer el. ligaturer (fig. 16): + SIGILLVM : RADULFI : DEI : GRATIA : RIPENSIS : EPISCOPI.

Af tilsvarende epigrafisk vigtighed, men epigrafisk set langt mindre tilfredsstillende publiceret er rækken af majuskelindskrifter på de middelalderlige kirkeklokker (21). Også her iagttages inden for samme ensartede gruppe meget tydeligt majusklernes udvikling fra ældre til yngre former, de senere som i sigilindskrifterne af gotisk type (f. eks. Mariaklokken i Slesvig, s. 54), evt. i blanding med minuskler.

Endelig bør det tages i betragtning, at der i forbindelse med romanske og gotiske kalkmalerier i kirkerne er bevaret en række middelalderlige majuskelindskrifter, eller fragmenter af sådanne, af ældre og yngre typer. For det meste er indholdet navne på de i malerierne optrædende personer eller et og andet skriftsted eller en from sentens. Desværre er

dette materiale, så rigt det er på både vigtige og interessante detaljer, og hvori den samme udvikling som i de andre ensartede grupper af indskrifter giver sig udtryk, lidet anvendeligt, idet den i tidernes løb foregåede destruktion og i mange tilfælde senere tiders restaurering har betaget helheden en god del af dens oprindelige udseende (22).

Som repræsentanter for majusklernes videre udvikling og endelige udartning skal til slut forelægges en kort række indskrifter i kronologisk række fordelt over tidsrummet fra årene hen mod 1200 til tiden omkring eller rettere noget efter 1400. Betegnende for hele milieuet er, at så godt som alle disse indskrifter findes på kirkelige bygningsdele og kirkelige genstande eller i hvert fald er af religiøst indhold.

Sune Ebbesens indskrift, Bjernede kirke ved Sorø. Indskriften er hugget i en c. 1,5 m lang, 0,5 m høj flade, der udgøres af to over indgangsdøren i våbenhuset indmurede tavler af frådsten (fig. 17): + EBBO · FILIVS · SCELMO/NIS · ET · VXOR · EIVS · RA/CHANILD · CONSTRVX-/ERVNT · HIC · ECCLESI/AM · QVAM · POSTEA / FILIVS · EI[V]S / SVNO · EREXI[T] / LAPIDEAM · I[N] ONORE · DEI ET / *SanCtE* MARIE · ET / *SanCtI* · LAVRENCI[I], Ebbe, Skjalms søn, og hans hustru Ragnhild byggede her en kirke, som senere hans søn Sune opførte af sten til ære for Gud og Sancta Maria og Sanct Laurentius. – Indskriften bruger udelukkende åbent uncialt e, men dobbeltformer af m og t; desuden er der to former af versalt a. I bogstavet n når skråstaven kun i et enkelt tilfælde (RA-CHANILD) til de lodrette staves ender, for h er anvendt en form med opadstående bøjle på midten af den vandrette stav, en fremmedartet type, der først langt senere bliver almindelig i dansk epigrafik (s. 80). Da det vides, at Sune døde i 1186, er indskriften ret nøje dateret (23).

Attos gravsten, Vestervig i Thy, opstillet ved kirkens ve-

stre væg. Grå granit, svagt trapezformet, 1,20 m lang, indtil 46 cm bred, prydet med et stavkors i relief. I korsets øvre hjørner er der indhugget pynteformer af de græske bogstaver α og ω . Indskriften er indhugget mellem ramme­streger langs stenkanten (fig. 18): + PAV/S(A)T : IN : HOC TVMVLO : HVMILIS : CA/NONICVS AT/TO : ANNO : IN : CARNATIONIS : *Dom*NI : M:CC:/XVII, I denne grav hviler den ydmyge kannik Atto. I Herrens legemliggørelses år 1217. – Den indledende sætning er formet som et leoninsk hexameter (tumulo rimende på *Atto*). Af h er kun uncialform anvendt, men der er dobbeltformer, uncial og versal, af m og n. Indskriften er en af de få ved årstal daterede fra romansk tid. En anden samme sted og af samme type, over TVVI SACERDOS, har af årstallet kun bevaret MCC –. I denne sidste indskrift er forkortelses­tegnet Ø for *obiit* anvendt (24).

Jonas' gravsten, Sorø kirke, tabt. Rektangulær ligsten med billedet af en pilgrim med palmegren, vandrestav og ibskal. Efter billedstil og skrifttype kan stenen, der var bevaret endnu i begyndelsen af 1800årene, men som nu kun kendes fra Abildgaards tegning (fig. 19), dateres til begyndelsen af 1300årene. Indskriften står mellem rammestreger langs stens kant: + ABBATI : GRATUS / FAMULus : IACET : HIC : TUMALATus : IONAS : ABLATus : NOBIS : *San*CtIS :/ SOCIAT[us] : I[*he*]RusaLeM : REPETIT : / BIS : TER : ROMAM : REUISIT : ET : SEMeL : AD : *San*CtuM : TraNSIIIT : HIC : IACOBUM : , En abbeden kær tjener ligger her begravet, Jonas, berøvet os, forenet med helgene. Jerusalem søgte han tilbage til to gange, tre gange genså han Rom, og en gang for han ud til Sankt Jacob. – En ældre transskription, i *Scriptores rerum Danicarum* IV, 1776, s. 573, har den ventede form *tumulatus*, til­lige *Romamque*, hvilket forudsætter en af Abildgaard over-

set forkortelse, og opstiller teksten i rytmisk form, to leoninske vers fulgt af et på lignende måde rimet distichon, et dobbeltvers, hexameter fulgt af pentameter:

Abbati *gratus* famulus jacet hic *tumulatus*,
 Jonas, *ablatus* nobis, sanctis *sociatus*,
 Jerusalem *repetit* bis, ter Romamque *revisit*,
 Et *semel* ad *Sanctum* transiit hic *Jacobum*.

Skriften er overvejende uncial, af gotisk type, men sikre iagttagelser kan ikke gøres på grundlag af en gammel tegning. Det må f. ex. anses for usikkert, om originalen har vexlet mellem åbent og lukket c og e, man kunde vente åbent c og lukket e. Det er også uvist, om indskriften, som tegningen, har vexlet mellem åbent og lukket m, ligesom et enkelt versalt t over for et dusin unciale virker lidt påfaldende. De for *-us* anvendte forkortelsestegn er de fra mange andre indskrifter kendte, men forkortelsen for e i *semel* og *Jerusalem* derimod ualmindelig. Om stavemåden *tumalatus* er billedhuggerens eller tegnerens fejl kan ikke afgøres. Den langvejs vandrende Jonas har, åbenbart som stedfortræder for fromme, der ikke i egen person kunde opfylde et ønske eller aflagt løfte om en pilgrimsrejse, flittigt besøgt de tre mest berømte valfartssteder, Jerusalem, Rom og Santiago de Compostela. Sidstnævnte sted er helliget ved St. Ibs, d.v.s. St. Jacobs, Zebedæus' søns grav. Herfra hjembragte den rejsende ibskallen, St. Jacobs musling, fæstet til hat eller bæltetaske.

I løbet af 1300årene antager majuskelindskrifterne, både de hjemmegjorte og de af fremmed oprindelse, stedse tydeligere det ovenfor (s. 32) skitserede gotiske præg. Det kan iagttages på pragtstykker som den flanderske messingplade over Erik Menveds og dronning Ingeborgs grav i St. Bendts kirke i Ringsted, dateret til tiden kort efter det fælles dødsår

1319, som på mindre fremragende mindesmærker, gravstene, kirkeklokker, alterudstyr m. m. En bred og kraftig gotisk majuskel træffes i den sprogligt lidt inkongruente indskrift, der læses langs randen af fodpladen til et mere stateligt end smukt *relikviegemme fra St. Mikkels kirke i Slagelse* (Nationalmuseet), dateret til tiden omkring 1350 (fig. 20): + IN ISTA CAPSULA · CONTINENTVR · ISTE · RELIQVIE · LIG[N]JUM DOMINI · ET DE ALIIS BONIS SANCTIS, I dette gemme indeholdes disse relikvier: Herrens træ (d.v.s. en splint af korset) og af andre gode helgene. — De enkelte bogstaver er overdrevent prydede med opsvulmninger, extra udvæxter, krogede forlængelser af stavene, kraftige fodstreger. Egentlige dobbeltformer, vekslen mellem versal og uncial, forekommer som ventet i denne senere del af majuskelperioden kun ved t og v (jfr. s. 32), til gengæld er der åbenbart bevidst tilstræbt så stor variation af det enkelte bogstavs former som muligt, morsomt nok tydeligst at iagttage ved det ellers så lidet varierede i. Der er gennemført anvendt lukket c (i *sanctis* er det venstre vendt, formodentlig ved en lapsus), e og m, tillige forekommer lukket a, v, (og u). Forkortelser og ligaturer er ikke brugt.

Langt mindre udartede, tillige elegantere og slankere, er de gotiske majuskler på *Benedikts ligsten, Bregninge kirke, Tåsinge*. Til hen mod 1800 lå den i kirkens midtergang, siden anbragtes den, sønderslået, som trin mellem våbenhus og kirke, nu er fragmenterne samlet og indsat i våbenhusets væg, en trapezformet sten af rødlig gullandskalk, ca. 1,75 m lang. Midtfladen er prydet med billedet af den velsignende hånd mellem alterdisk og kalk, indskriften står indhugget mellem rammestreger langs stenkanten (fig. 21): + HIC : IACET : BENEDICTVS/ - - - AC : RECTOR : ECClesiE : BREGNING : In : THOSLANDIA : / QVI : OBIIT :

ANNO : / DomiNI : M°:CCC°:LXX°:V : In : DIE : KANVTHI : REQviESCA[T] : In : PACE ;, Her hviler Benedikt, --- sognepræst til Bregninge på Tåsinge, som døde i Herrens år 1375 på Knuds dag. Han hvile i fred. — Indskriften har som det kunde ventes, lukket e og c, den anvender udelukkende uncialt t, men har holdt fast ved versalen v til betegnelse af u. Der er ikke, som på relikviagemmet fra Slagelse, bevidst tilstræbt variation af de enkelte bogstavets former. Når sognepræsten til Bregninge meldes død på Knuds dag, er det uvist, om der menes 10. juli, Knud konge, eller 7. januar, Knud hertug.

Som allerede nævnt (s. 49) repræsenterer de middelalderlige kirkeklokkers indskrifter de fleste majuskeltyper, fra gamle romanske til de yngste gotiske. Et smukt eksempel på de sidste giver *Slesvig domkirkes* næststørste klokke, *Maria*, fra 1396, i en indskrift, hvis første del læses som et leoninsk hexameter (fig. 22): + SIGNVM : DONO : CHORO : FLEO : FVNERA : FESTA · DECORO + Anno · Domini · M°:CCC·LXXXVI·:· EGO · VOCOR · MARIA·:· T, Jeg giver tegn til koret, jeg græder ved begravelser, højtiderne pryder jeg. I det Herrens år 1396. Jeg hedder Maria. T. — Blandt de stærkt udviklede majuskelformer hæfter man sig ved, at f og t optræder både i uncial og versal type, og ved de varierede former af m. Der er benyttet v også til betegnelse af u. Med *chorus* menes antagelig domkirkens forsamling af tjenstgørende præster. T er klokkestøberens mærke. Han har også, i 1397, støbt domkirkens større klokke og, i 1390, klokken Maria til domkirken i Lübeck, hvor han antages at have hørt hjemme. Denne klokkes indskrift er for hovedpartens vedkommende skrevet med minuskler, men årstal og navneangivelse med gotiske majuskler som på Maria af Slesvig (25).

Ved denne tid, omkring 1400, havde minusklerne allerede

i et halvt hundrede år været i brug som epigrafiske bogstaver og var nu på vej til stort set at fortrænge majusklerne fra indskrifterne. Overgangen er forløbet jævnt, og endnu efter 1400 optræder de på traditionelt grundlag udviklede gotiske majuskler i adskillige indskrifter, både hjemlige og indførte. Til disse yngste af middelalderens majuskelindskrifter hører bl. a. indskrifterne på en gruppe kuriøse sølvspænder (Nationalmuseet), rimeligvis udenlandske fabrikata, formede af to flade, halvkredsformede bånd, hvis fire ender slutter i ærmelinninger om hænder, der to og to griber i hinanden og sammenholder det ringformede spændes to halvdele. De korte indskrifter er af forskelligt indhold, en af dem (fig. 23) læses: + AVE MARIA GRACI[A]. Blandt bogstavformerne bemærkes det stærkt udsvajende i med pynteflige over den smalle midte, det gamle versale v i sin gotiske form, lukket e, men åbent c.

Sammenligner man til slut Mariaklokkens og ringspændets bogstaver med bogstaverne på Gunhildkorset (fig. 1–6) og Roskildesignetet (fig. 7), vil markante kronologiske yderpunkter af den middelalderlige epigrafiske majuskels 300-årige optræden på dansk område være belyst.

1. F. ex. René Cagnat: *Cours d'Épigraphie Latine*, 1914.
2. De fleste af disse fund er, med litteraturhenvisninger, omtalt hos H. C. Broholm: *Danmark og Romerriget*, 1952; *Kulturforbindelser mellem Danmark og Syden i ældre Jernalder*, 1960. Se videre Johs. Brøndsted: *Danmarks Oldtid III*, 1960.
3. Ø forekommer en enkelt gang på en romansk gravsten fra St. Olai kirke i Roskilde. Dens indskrift regnes for at være hugget af en englænder, se *Danmarks Kirker*, Københavns Amt I, 1944, s. 136.
4. En gravflise fra Linköping domkirke, der efter sin ornamentik dateres til slutningen af 1000-årene, har rester af en latinsk indskrift, der måske har bestået af lutter versaler. Se Sölve Gardell: *Gravmonument från Sveriges medeltid I*, 1945, s. 177. Om et par andre indskrifter af overvejende versaltype, daterede til slutningen af 1000-årene: på en kalk, der har tilhørt biskop Adalvard, †

- 1068 (Länsmuseet, Skara) og på et skånsk processionskors af bronze (Lunds Universitets Hist. Museum) se Carl Nordenfalks redigelse i Meddelanden från Lunds Hist. Museum, 1944, s. 132—34.
5. Fyldigere fremstillinger: Konrad F. Bauer: Mainzer Epigraphik, i: Zeitschr. des deutschen Vereins für Buchwesen und Schrifttum IX, 1926 nr. 2—3, s. 1—45. Karl Brandi: Grundlegung einer deutschen Inschriftenkunde, i: Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters I, 1937, s. 11—43. Konrad F. Bauer: Bemerkungen zur Schriftgeschichte, i: Die deutschen Inschriften II, 1958, s. 64—66.
 6. Oversigt hos M. Cl. Gertz: Udvalgte Stykker af latinske Forfattere fra Middelalderen og den nyere Tid, I, 1909, s. 115—18. Fyldigere fremstillinger: M. Hammarström: Glossarium till Finlands och Sveriges latinska medeltidsurkunder, 1925, s. 3—73. Karl Strecker: Introduction to Medieval Latin, 1957.
 7. Et tidligt eksempel på lukket c, omkring 1150—75, synes at foreligge i Sæby kirke, Holbæk amt, i omskriften om korbuens kalkmaleri af PACIENCIA; se Poul Nørlund: Danmarks romanske Kalkmalerier, 1944, s. 259 og pl. VII.
 8. Konrad F. Bauer kan på grundlag af det righoldigere og mere varierede tyske indskriftsmateriale, han har at bygge på, drage grænsen betydelig skarpere og tillægge den større vægt, se Zeitschr. des deutschen Vereins für Bücherwesen und Schrifttum, 1926 nr. 2—3, s. 34 ff. Ligeså Karl Brandi i Deutsches Archiv für Gesch. des Mittelalters I, 1937, s. 30. Jfr. Poul Nørlund: Gyldne Altre, 1926, s. 56 og Sölve Gardell: Gravmonument från Sveriges medeltid I, 1937, s. 159 (med »majuskeltyper« i modsætning til »versaler« mener Gardell åbenbart uncialer).
 9. Johs. Steenstrup i Hist. Tidsskr. 6. R. IV, 1892—94, s. 730.
 10. Danmarks Kirker, Københavns Amt IV, 1951, s. 2283.
 11. Jfr. dog anf. arb. s. 2284.
 12. Jfr. M. Mackeprang: Jydske Granitportaler, 1948, s. 136 og Trap: Danmark, 5. udg., Ringkøbing amt, 1965, s. 360, hvor *pius* er henført til den bedede. Ordet hører til *deus*, se Vulgata, II Paralipomenon (Kronikernes 2. bog) XXX, 9: *pius enim et clemens est Dominus Deus*; Ecclesiasticus (Jesu Sirach) II, 13: *Quoniam pius et misericors est Deus*. Jfr. M. Cl. Gertz: Vitae Sanctorum Danorum, 1908—12, s. 513, index verborum: *pie* etc.
 13. D.v.s., at sidste stavelse (eller de to sidste stavelser) før opholdet midt i verset rimer på versets udgang (-*aulam*: -*istam*; -*petit*: -*audit*).

14. For altrene som helhed og indskrifternes fulde ordlyd henvises til hovedpublikationen, Poul Nørlund: *Gyldne Altre*, 1926.
15. Anf. arb. s. 180, 186.
16. René Cagnat: *Cours d'Épigraphie Latine*, 1914, s. 21.
17. Nær Odderfrontalet står frontalet fra Kværn kirke ved Flensborg (Germanisches Museum, Nürnberg). Indskriften, som udfylder skråkanten på den om frontalet løbende ramme, virker med sine store og klare bogstaver åben og monumental. Medens Odderfrontalet har både versalt e og åbent og lukket uncialt e, er der i Kværnindskriften kun brugt lukket uncialt e. Jfr. Joachim Kruse: *Das kupfervergoldete Antependium aus Gross-Quern in Angeln*, i: *Nordelbingen* XXX, 1961, s. 83—99. — Fra Broddetorp kirke i Västergötland stammer et gyldent alter (Statens hist. museum, Stockholm), tydeligt nok i nær slægt med de jyske altre, spec. Lisbjergaltret, men udført af en mere overlegen, dygtigere kunstner. Indskrifternes bogstavformer minder også om bogstaverne på Lisbjergaltret, men er både fyldigere og fastere.
18. For hovedpunkter i diskussionen se Worsaae og Herbst: *Kongegravene i Ringsted Kirke*, 1858, s. 58 f. Gertz: *Scriptores minores II*, 1922, s. 77—80. Gertz i: *Aarb. f. nord. Oldk. og Hist.*, 1921, s. 129—46. Poul Nørlund i: *Danmarks Kirker, Sorø Amt I*, 1936, s. 162 ff.
19. *Danmarks Kirker, Sorø Amt I*, 1936, s. 185, note 52; jfr. H. Fleetwood: *Svenska medeltida Kungasigill I*, 1936, s. 43 ff.
20. Se navnlig Henry Petersen: *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*, 1886; *Danske adelige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede*, 1897; samme forf., udg. A. Thiset: *Danske kongelige Sigiller 1085—1559*, 1917. Jfr. Poul Bredo Grandjean: *Dansk Sigillografi*, 1944.
21. Hovedpublikationen er F. Uldall: *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*, 1906. De i dette værk bragte detailfotos fra adskillige indskrifter giver vel mulighed for bestemmelse af bogstavtyperne, men intet sikkert indtryk af de pågældende indskrifter som helhed.
22. Poul Nørlund og Egmont Lind: *Danmarks romanske Kalkmalerier*, 1944. J. Magnus Petersen: *Kalkmalerier i danske Kirker*, 1895.
23. *Danmarks Kirker, Sorø Amt I*, 1936, s. 352.
24. *Danmarks Kirker, Tisted Amt II*, 1942, s. 648 med fig. 38.
25. F. Uldall: *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*, 1906, s. 41 f. Theodor Hach: *Lübecker Glockenkunde*, 1913, s. 22 f.

MINUSKLER

I tiden fra omkring 1350 til omkring 1550 præges det danske indskriftsmateriale af minusklerne, i 1400'erne i overvejende grad. De ældste minuskelindskrifter falder da samtidig med de yngste majuskelindskrifter, men fra ca. 1400 sejrer minusklerne for selv fra noget efter 1500 at vige for yngre epigrafiske skriftarter. For Danmarks vedkommende dækker de epigrafiske minusklers to århundreder altså nogenlunde tiden mellem Valdemar Atterdag og Kristian den Tredje, d.v.s. senmiddelalder med følgende reformation og spirende renæssance, stilhistorisk set højgotik og sengotik.

Minusklernes lange og komplicerede udviklingshistorie og artsinddeling må forbigås her: Af klassisk majuskelskrift havde der udviklet sig en primitiv, uncial minuskelskrift, og af denne dannedes i slutningen af 700'erne den såkaldte karolingiske minuskel, der blev grundlaget for den europæiske skrift. Den rundbuede karolingiske minuskel optræder fra omkring 1250 som bogskrift over hele Europa, men i den spidsbuede variant, så vidt ses først udviklet i Nordfrankrig og Belgien omkr. 1100, som med de italienske humanisters spottenavn fra 1400'erne og stedse siden blev kaldt den gotiske, d.v.s. barbariske, minuskel. Dennes ældste brug og første historie og udbredelse som epigrafisk skrift er endnu ikke klarlagt, men det ses, at det hyppigst er dens særlig dekorative form, der fra omkring 1350, efter internationale, formodentlig tyske, nordfranske og flamske forbilleder, gør sig tydeligt gældende i det danske indskriftmateriale: den tæt sammentrængte tekstur (textura: vævning, fletværk) eller

missaleskrift (således efter sin anvendelse i de store messebøger) (1). I ældre litteratur kan man træffe de hyggelige betegnelser: munkeskrift eller munkebogstaver om indskrifternes gotiske minuskler, stundom også, mest om særlig udprægede eksempler, det malende, men mindre heldige ord: gitterskrift, der i palæografien tillige dækker et andet begreb (2).

Det er et almindeligt særkende for minuskler (minusculus: ret lille), at de ikke som majuskler (s. 20 f.) i højden gennemført begrænses af to parallelle linjer, men at en del af bogstaverne, b, d, g, h, med top eller fod overskærer den ene af disse virkelige eller tænkte rammestreger.

Den gotiske minuskel er en frakturskrift (og indirekte forløber for den skrifttype der senere i almindelighed dækkes af denne betegnelse): alle oprindelige buer i bogstavet formes som brudte streger; de lodrette stave prydes for det meste foroven og forneden af rudeformede eller kløftede udvidelser, korte skråbjælker eller skrå afskæringer. Af og til vil man, hyppigst i senere eksempler, kunne finde bogstaver, hvis enkelte elementer er opfattede som flade bånd, indbyrdes forbundne ved markering af gennemstikning eller sammenfletning. Som regel er de enkelte bogstaver slanke og stillet ret tæt sammen på linjen. Der anvendes adskillige, ofte ret kraftige forkortelser, ligaturer forekommer stadig. Som initialer til markering af sætningsbegyndelse, navne og vigtigere ord kan være brugt pynteformer af store bogstaver, både de gammeldags majuskler eller forstørrede minuskelformer. Men for den epigrafisk anvendte gotiske minuskel gælder, mest på grund af mangel på detailundersøgelser, at systematisk redegørelse for alle disse forhold endnu er vanskelig.

Den epigrafisk anvendte gotiske minuskel er overtaget direkte fra bogskriften og har således ikke nogen selvstændig udviklingshistorie af betydning. Af naturen er den i og for

sig ret uegnet til epigrafisk skrift, ofte særdeles vanskelig at læse. Dette skyldes i mange tilfælde først og fremmest mærkelige, tydeligt nok bevidste bestræbelser for ikke at understrege forskellen mellem de enkelte bogstaver mere end nødvendigt, man har tvært imod søgt at gøre bogstaverne så lig hverandre som muligt: de lange bogstavers over- eller understreger gøres ofte ganske korte, og forbindelser af bogstaver som i (uden prik), n, m, u er det til tider næsten umuligt at opløse i enkeltbogstaver, hvis man ikke i forvejen kan danne sig en nogenlunde sikker formodning om ordene i den pågældende indskrift. Det samme gælder bogstaverne c, e, r, t samt de romerske taltegn, der nu optræder mere almindeligt i indskrifterne end tidligere, f. ex. kan tal som II og V være så at sige ens i den gotiske minuskelskrift. Men for øvrigt begynder brugen af arabertal nu at gøre sig gældende (3), en del af cifrene i bemærkelsesværdige former, 2: 7, 4: 8, 5: 9, 7: Λ. 3 kan nu og da træffes i formen 8. En endnu mere bemærkelsesværdig nyhed er den, at der ved siden af det stadig stærkt dominerende latin begynder at vise sig dansksprogede og plattyske indskrifter i det danske materiale.

Med de gotiske minuskler fulgte desuden en ny epigrafisk mode. Medens så at sige alle egentlige majuskelindskrifter er indhugne eller indskårne, er det en næsten fast regel for i hvert fald alle de ældre gotiske minuskelindskrifter i træ, sten og andre faste materialer, at de er udført med bogstaver i lavt relief. Dette skulde for øvrigt ikke gøre indskrifterne som helhed mere letlæste, thi alle tværestreger og alle små krogede og vinklede vedhæng foroven og forneden på bogstaverne, der i fritstående relief vilde være særdeles udsatte for afstødning, er ofte så vidt muligt blevet stabiliseret ved tilslutning til det foregående eller følgende bogstav,

hvorved endog ret lange bogstavrækker nu og da er løbet sammen til et vanskeligt overskueligt hele.

En stilistisk og bogstavhistorisk begrundet gruppering af det middelalderlige materiale af minuskelindskrifter i Danmark er det, så længe den systematiske indsamling og undersøgelse endnu er i sin begyndelse, ikke muligt at foretage. Men det skal dog nævnes, at et enkelt specialværk, af kunsthistorisk art, kun delvis dækkende den her behandlede periode og kun ret perifert behandlende den til emnet knyttede epigrafik (4), tydeligt nok viser, at en fuldstændig oversigt over middelalderens danske minuskelindskrifter tør forventes at ville give stilhistoriske og kronologiske resultater af betydning, rent bortset fra det sproglige, historiske og kulturhistoriske udbytte af teksterne som helhed. I den her foreliggende korte og indledende oversigt over de danske indskrifter, må det følgende sparsomme, så vidt muligt kronologisk opstillede udvalg af typiske eksempler tjene til at give et første indtryk af materialets rigdom og rækkevidde og af skrifttypens almindeligste former og udvikling samt nogen mulighed for elementær øvelse i at dechifrere de i adskillige tilfælde uoverskuelige og vanskeligt læselige bogstavrækker.

Henning Moltkes ligsten, Keldby kirke på Møn, ca. 1370. Den store, rektangulære ligsten, vistnok af gullandskalk, omkring 270×170 cm, over gammeldanske medlemmer af den meklenborgske adelsslægt Moltke, er ved daglys ikke let at undersøge på dens nuværende plads på korets nordre væg. Tilmed er den forskellige steder så slidt og forstødt, at kun kunstig sidebelysning gør iagttagelse nogenlunde sikker. Huggingen er udført dels i streg, dels i planrelief, men oprindeligt har der ligget mørk beg i de fordybde partier, så helheden er fremtrådt som en art stregtegning. Midterfladens tre portrætfigurer, hvorover ses Moltkernes våben, omrammes

af indskriften, der her som på de fleste ligsten med minuskler ligger, indrammet af smalle bånd, lang stenkanten, afbrudt af hjørnernes cirkelmedailloner med evangelisttegnene. Minusklerne er af tidlig type, brede og indbyrdes ret åbent stående, de forekommende forkortelsestegn, spinkle vandrette streger, er indhugget i rammebåndet over bogstaverne. Der er ikke anvendt skilletegn. Tekstens sidste ord, som ikke har kunnet få plads i selve indskriften, og som måske er en senere præciserende tilføjelse, står ikke som de øvrige bogstaver i relief, men er indhugget foroven i venstre yderkant, nu delvis skjult af en murhage, som fastholder stenen. På slægts- og stilhistorisk grundlag tidsfæstes værket til tiden omkring 1370, og er denne datering rigtig, er indskriften altså en af de ældre danske minuskelindskrifter (fig. 24):

*anno domini mcccxxvi in die / francisci
obiit dominus heningus molteke miles
et lvin / die annunciationis marie obiit
domina / elsebe vxor sua et xlvi obiit
domina cristina vxor domini ficconis /
molteke, I Herrens år 1326 på Franciscus' dag (4. oktober) døde hr. Henning Moltke, ridder, og 55 på Mariæ bebudelses dag (25. marts) døde fru Elsebe hans hustru, og 47 døde fru Christina, hr. Fikke Moltkes hustru. — Om forkortelserne for *obiit* og *et*, der kendes fra de romanske majuskelindskrifter, se s. 31. På grund af den meget ensartede linjeføring i visse minuskler (s. 60) kan det ikke med fuld sikkerhed afgøres, om den først nævnte afdødes forkortede navn bør udlæses Henning eller Hemming, og begge former (samt Hennike) optræder da også i de foreliggende gengivelser eller referater af indskriften (5). Ligeledes giver opløsningen af forkortelsen i slutningen af *annunciationis* anledning til nogen usikkerhed. I tekstens næstsidsste ord bør det anvendte forkortelsestegn, sædvanlig brugt for *-us* (s. 31)*

af grammatiske grunde sandsynligvis læses som -s (6). Om rigsråd Fikke Moltke, den mønske godsejer, der må antages at være den, som har bekostet stenen over slægtninge og hustru, vides, at han tidligst døde i 1371 (7).

En med Keldbystenens omtrent samtidig indskrift, men teknisk set af helt anden art, ikke hugget men malet og liggende nærmere håndskrift end egentlig epigrafik, læses i *St. Peders kirke, Næstved*. Særlig interessant og oplysende virker den, fordi dens forskrift synes bevaret.

Valdemar Atterdags død den 24. oktober 1375 er, blad 36^r, i *Calendarium monasterii beati Petri Nestvediensis* noteret med følgende leoninsk rimede vers (fig. 25) (8):

Anno milleno ter *centeno* sic septuageno

Quinto *pro festo crispini tunc* memor esto

Waldmar decessit rex *cum christo* requiescit,

I det 1300. år og dertil det syvtifemte (dagen) før Crispinus' dag (25. oktober), da, det skal du huske, døde Valdemar konge, han hviler hos Kristus.

Under restaureringen 1883–85 af Næstved St. Peders kirke, der indtil reformationen tilhørte benediktinerne i Skovkloster, afdækkedes forskellige rester af kalkmalerier (9). Særlig bemærkelsesværdigt er det store billede højt på korets nordre væg, Valdemar Atterdag og dronning Helvig, vistnok portrætter, knælende for den tronende Gud Fader, der holder Kristus på korset foran sig. Baggrunden er udfyldt med slynget gotisk rankeværk, desuden ses kongens hjelm og skjold (hvis tre løver er moderne rekonstruktion) og hans lille hund. Begge de knælende skikkelser holder i hænderne slyngede skriftbånd med rester af nu helt ulæselige bogstaver. Men bag kongens ryg var en længere minuskelindskrift, sorte bogstaver indledt med et rødt kors, så godt bevaret, at den, for et par stærkt udvaskede stavelers vedkommende med støtte i det ovenfor citerede kalen-

darienotat, kunde restaureres med stor sikkerhed (fig. 26):
 + anno milleno / ter centeno sic septua-
 geno / quinto profesto cris/pini tunc me-
 mor / waldmar decessit / rex cum christo
 requiescit. Da notatet i kalendariet efter al sandsyn-
 lighed er blevet indført umiddelbart eller ganske kort efter
 kongens død, hvorimod udførelsen af det store kalkmaleri i
 kirken må tænkes at have krævet længere tid, tør det anta-
 ges, at det er manuskriptets strofe, der har tjent billedkunst-
 neren som forlæg. Om enkeltheder i de to parallelle tekster
 bemærkes følgende: Medens manuskriptet indleder hvert
 vers med stort bogstav (i form af forstørrede minuskler) er
 i indskriften udelukkende brugt små bogstaver. Ingen af
 teksterne har skilletegn, begge anvender de samme forkor-
 telser, begge staver kongens navn Waldmar og bruger den
 sædvanlige græske forkortelse xr for navnet Christus (s. 35).
 Af forskelle, fraregnet i selve bogstavformerne, iagttages
 kun at håndskriftets to adskilte ord *pro festo* af maleren er
 skrevet ud i et, og at han har udeladt ordet *esto*, det nød-
 vendige rim på *festo*.

Som det allerede er antydnet ved de to foranstående ex-
 empler, er der ved minuskelindskrifterne åbenbart langt hyp-
 pigere mulighed for exakt eller dog nogenlunde sikker da-
 tering end ved majuskelindskrifterne, som sjældent indehol-
 der noget årstal, og som sjældent lader sig knytte sikkert til
 nogen historisk kendt person eller begivenhed. Direkte da-
 teringer af selve indskrifterne er naturligvis også i minuskel-
 perioden særsyn, men forekommer. Af ligstenene over med-
 lemmer af slægten *Skave* (10) i søndre korsfløj i *St. Bendts
 kirke, Ringsted*, er monumentet for *Jacob Jonsen Skave* og
 hustru den ældste, en rektangulær sten af gullandskalk
 225×130 cm, hvis flade på midten er prydet med slægtens
 våbenmærke, hjørnerne med blomsterrosetter. Indskriftens

brede, ret åbent stående minuskler er udarbejdet i planrelief og indledt med stort bogstav af majuskelttype, ligesom første bogstav i navnet Jacob nærmest kan opfattes som majuskel af gotisk type. Mellem de enkelte ord ses rektangulære skille tegn. Den overskrevne forkortelsesstreg har fået den i minuskelperioden almindelige form, en kort rhombeformet figur over det forkortede ord; stavelsen *-us* er dels betegnet ved en s-slynget figur i fuld bogstavhøjde (*sculptus*), dels ved et apostroflignende tegn, begge varianter af ældre forkortelsestegn, ligesom de anvendte forkortelser for *et* og *obit* er de sædvanlige (s. 31). Endvidere bemærkes, at indskriften benytter to former af *r* og veksler regelmæssigt mellem langt og kort *s*, et i minuskelindskrifterne ret vanligt træk. Det anførte årstal er, som allerede sædvanligt i majuskelindskrifternes færre eksempler, markeret som ordinaltal (i abl.) ved overskrevet *o* (fig. 27): *Anno · domini · m^o · ccc^o / lxxx^o i^o · sculptus · est · lapis · iste · sub · quo · requiescant · · · · · / Iacobus · ionsone · dictus / scaue · et kerstina · vxor · eius · orate · pro · eis*, I Herrens år 1381 er denne sten hugget, under hvilken hvile ---- Jacob Jonsen kaldet Skave og Kirstine hans hustru, bed for dem. — Abbreviaturen *Ø*: *obit* efter *requiescant* giver her ingen mening, man nødes til at antage fejlhugning af et *dn*, d.v.s. *dominus* i forskriften (11) eller at overveje muligheden af at læse forkortelsestegnet som adjektiv: *obitus*, *obiti*, *obiturus*, *obituri*; det vides, at Jacob Skave levede endnu i 1383. Med konstruktionen *uxor eius*, sammenholdt med *uxor sua* på Keldbysten (s. 62) er den i middelalderlatin ikke sjældne vaklen i brugen af pron.poss. og gen. af pron.demonstr. kommet til udtryk.

Fra Krønge kirke på Lolland stammer en forgyldt *alterkalk* (Nationalmuseet). Den sextungede fodplade bærer på

oversiden, foruden et lille støbt krucifix og det danske rigsvåbens tre løver, langs kanten en minuskelindskrift, ganske lavt planrelief på skraveret bund (fig. 28): + e l e m o s i n a d o m i n e + m a r g a r e t e + r e g i n e + d a c i e + s w e c i e + e t + n o r w e g i e o r a t e + p r o + e a, Fru Margrethes, Danmarks, Sveriges og Norges dronnings almisse, bed for hende. – Gravøren har ikke i udpræget grad varieret de gennemgående klare, brede og åbent stående minuskler, dog bemærkes enkelte pynteformer af g og t. Et og andet tomrum er udfyldt med bladværk, og som skilletegn mellem de enkelte ord er anvendt små kors, forskellige fra det lidt større, der markerer indskriftens begyndelse. I en del ældre gengivelser af indskriften vil man finde første ord transskriberet *elemocina*, men sandsynligvis er det rigtigere at opfatte 6. bogstav som »langt« s, hvorved man får den rette stavemåde af ordet. – Dronning Margrethe har ikke selv forfattet indskriftens ordlyd, hun skrev sig aldrig som de tre rigers dronning. Alterkalken er kommet til Krønge kirke enten fra den efter reformationen inddragne middelalderlige kirkeskat i Roskilde domkirke eller direkte efter dronningens testamentariske bestemmelse. I begge tilfælde tør indskriften med største sandsynlighed dateres til 1412, dødsåret, eller 1413, bisættelsen i Roskilde (12).

Kunde der med hensyn til indskriften på Krønge alterkalk rejses en lille epigrafisk tvivl om, hvorvidt et enkelt bogstav bør læses som c eller langt s, er samme forhold i de fleste andre tilfælde klart og utvivlsomt, f. ex. i den med alterkalken omtrent samtidige omskrift på biskop *Peder Jensen Lodebats segl* (13), som indeholder både kort og langt s, og som er så omhyggeligt skåret, at forskellen mellem formerne af sidstnævnte minuskel og c er iøjnefaldende. Det nøjagtige udseende af både seglbillede og omskrift er sikret gennem et tilstrækkeligt antal aftryk fra årene omkring 1400.

Billedet (fig. 29) viser helgenen pave Lucius (jfr. s. 36) tronende mellem St. Peder og St. Poul, ved hans fødder Roskilde stifts og bispens våben, knælende nederst bispen selv; indskriften læses: · *sigillum* · *petri* · *dei* · *gracia* · / · *episcopi* · *roskildens[is]* · Det fremgår af andre bispesigiller, at første s med sit forkortelsestegn står for *sigillum* ikke for *secretum*; sidste ords forkortelse er ikke markeret; *ro-* i *roskildensis*, med et lidt ejendommeligt o, kan opfattes som en ligatur. — Der grupperer sig andre indskrifter om biskop Peder Jensen Lodehat, dronning Margrethes kansler (14), to andre bevarede segl, hvoraf især det ene viser minuskler af ganske samme type som seglets, og den store noget udslidte gravsten i domkirkens koromgang (15). Desuden er han, sammen med dronningen, mindet i kannikestolens frise af reliefminuskler fra 1420 (16).

Gravstene med gotiske minuskelindskrifter forefindes i stort tal fra hele perioden, adskillige af dem ret sikkert daterede, selv om man naturligvis ingenlunde kan være forvisset om, at et monument er udført netop i det i indskriften nævnte dødsår. Blandt mange andre kan her efter sin kronologiske plads i rækken af minuskelindskrifter eksempelvis nævnes stenen over *Thorbern Jensen* med hustru i *Sorø* kirkes nordre korsfløj, rektangulær, ca. 2×1,15 m, af gullandskalk (fig. 30). På midterfladen ses mands og hustrus våben, Sparrernes og Kragernes, indskriften med bogstaver i planrelief er som sædvanligt for perioden anbragt som ramme med evangelisttegn i hjørnernes cirkelslag. Den indledes med majuskel-a: *Anno domini m^ocd^o / xxxviii^o · crastino · beati · mathie · apostoli / sepultus est · hic · vir / nobilis · thorbernus iensson · cum · vxore · katerina / ora pro · eis*, I Herrens 1438. år på dagen efter den salige Mathias apostels (dag) er her begravet velbyrdige

mand Thorbern Jenssøn med hustru Katerina. Bed for dem. – De tre sidste ord, sjælebønnen, er anbragt i et lille særligt bånd over slutningen af den egentlige indskrift. Blandt bogstavformerne bemærkes m, der vistnok her, som i flere andre tilfælde, ikke er det sædvanlige trestregede, men snarere synes dannet på grundlag af majuskelformen Ω (s. 29). Der varieres, men så vidt ses usystematisk, mellem v og u, særlige forkortelsestegn er anvendt i ordene *vir*, *nobilis*, *iensson* (-sen?) og *ora* (el. *orate*). Apostlen Mathias' dag er 24. februar.

Antallet af direkte dateringer tager til, ikke alene på gravstenene, men også i andre indskrifter, hyppigst med romertal, nu og da med arabiske cifre. På kirkeskabet, *monstranshuset*, som indtil 1850 fandtes i *Nørre Broby* kirke på Fyn (Nationalmuseet) (17), læses malet med gyldne minuskler et lille rimet vers og et årstal, det sidste med arabertal (fig. 31): *Aue caro christi / que pro me / passa fuisti / 1480*, Hil dig, Kristi legem, som har lidt for mig. – Det lille vers er for øvrigt ikke gjort til den fynske landsbykirke, men viser sig at være europæisk fælleseje, det læses også i et blandingshåndskrift fra 15. århundrede i Bern (18).

Som i St. Peders kirke i Næstved (s. 63) er i *Bellinge* kirke på Fyn årstalsangivelsen skrevet helt ud, hverken med romer- eller arabertal, men som normalprosa. Blandt de mange kalkmalerier læses, på buen under tårnet, en pynteligt malet minuskelindskrift med oplysning om arbejdets fuldførelse (fig. 32): *Anno domini / millesimo qua / dringentesimo / nonagesimo / sexto hec pictura / completa fuit per / manus ebonis olai / et simonis petri*, I Herrens 1496. år blev dette malerarbejde fuldført ved Ebbe Olsens og Simon Petersens hånd. – Som skilletegn er anvendt punktrosetter,

bogstaverne virker nærmest som håndskrift, man mærker sig den indledende gotiske majuskel, prikkerne over i, den almindelige vexlen mellem s og langt s og forkortelsen for *com-* i *completa* (s. 31).

Når det drejer sig om løse genstande, og indskriften ikke selv ved årstal, sprog, personnavne eller på anden måde placerer stykket, bliver både lokalitet og kronologi naturligvis usikrere. Nationalmuseets mange middelalderlige *drikkehorn* bærer i adskillige tilfælde kantbeslag med graverede indskrifter i gotiske minuskler. Et af dem (19), utvivlsomt fra 1400'erne, er et gammelt kunstammerstykke, men da andre oplysninger om proveniensen ikke foreligger, kan stykket og dets indskrift ikke med sikkerhed bestemmes som netop dansk arbejde, hvilket for så vidt er af mindre interesse, som middelalderens hele nordeuropæiske epigrafik stort set bør betragtes som et fælles, internationalt fænomen (jfr. s. 20). Indskriften på drikkehornets forgyldte, udtungede bronzebeslag, 8 cm bredt, er udført med store blanke bogstaver på skraveret bund, et typisk eksempel på de yndede båndformede minuskler (s. 59), og skillet mellem de enkelte ord er markeret med elegante planteslyng (fig. 33): *i a s p a r m e l c h i o r b a l t a z [a r]*. Som bekendt tjente magernes, de hellige tre kongers, navne til værneformel mod adskilligt ondt, faldende syge o.l. (20).

I ikke få tilfælde kan tilsyneladende utvetydige indskrifter, endog på i øvrigt velkendte personers gravstene, vise sig at indeholde problemer. I *St. Bendts kirke i Ringsted* findes *Niels Pedersen Gyldenstjernes* gravsten, gullandsk kalksten, ca. 220×130 cm, med billede, evangelisttegn og randskrift i planrelief (fig. 34): *Hic · quiescit do/minus · nicholaus · petri · miles · de · aagard · in / iucia · qui · erat / pater · mauricii · quorum · anime · requiescant · in · pace,*

Her hviler hr. Niels Pedersen, ridder, af Ågård i Jylland, som var Mourids' fader, hvis sjæle hvile i fred. – Indskriften indledes med stort minuskel-h, som skilletegn er anvendt små fireoddede stjerner, blandt forkortelsestegnene bemærkes foruden den vandrette, her som for det meste i gotikkens tid rhombeformede figur og den 9-lignende forkortelse for *-us*, de nu almindelige, nærmest i-lignende overskrevne tegn for *-ri*, *-vi*. Over de fleste i er der indhugget små prikker. For øvrigt er de enkelte bogstaver klare og tydelige, sikkert og dygtigt udført, hvilket ikke kan siges om ridderbilledet med de mærkeligt deforme arme og hænder. Læst uden forudsætninger meddeler indskriften, at Niels Pedersen Gyldenstjerne (jfr. våbenmærket på skjoldet) ligger begravet i St. Bendts kirke, og af fortsættelsen vil, uden at det dog direkte er udtrykt, normalt sluttes, at sammen med ham hviler hans søn Mourids. Men andre kilder oplyser eller antyder forskelligt andet. Niels Pedersen Gyldenstjerne, ejer af Ågård i Vester Han herred og Bregentved m.m., døde 1456 (eller kort tid derefter), i hvilket år hans testamente udtrykkelig bestemte Sortebrødre kloster i Næstved som hans hvilested. Sønnen, rigsråd Mourids Nielsen Gyldenstjerne, må på et eller andet tidspunkt have sørget for ligets overførelse fra Næstved til den påtænkte familiegravelse i Ringsted. Hr. Mourids døde ca. 1504, og den sikkert på hans foranstaltning fremstillede gravsten er efter stilen at dømme (især de fodformede sko) udført omkring år 1500 (21). Hvorvidt den oprindelig har ligget i Næstved i sortebrødrenes kirke (22) og senere er fulgt med liget til Ringsted, eller den først er fremstillet til den derværende gravelse, synes uvist. Og hertil kommer endda, at hr. Mourids ikke, som det kunde synes efter indskriften, menes at dele grav med sin fader, men, dog noget usikkert, antages bisat hos sine bedsteforældre i Viborg sortebrødre kloster (23).

Langt hen i 1500årene forekommer minuskelindskrifter, læge og lærde, som tydeligt nok er blevet til på grundlag af middelalderlig tradition, men som i forskellig grad er præget af overudvikling eller, om man vil, degeneration i bogstavformerne. Den 30. december 1538 døde rigsråd *Henrik Christensen Tornekrans*, Sorø cistercienserklosters sidste abbed; det var ham, som i et af sine sidste leveår, 1536, sørgede for, at biskop Absalons grav blev prydet med en ny og prægtig sten, i renæssancestil, men med indskrift i sengotiske reliefminuskler (24), dog med brug af en del majuskel-s, som rettelig hører hjemme i renæssanceversalernes indskriftsgruppe (s. 79 ff.), måske et værk af bygmesteren og billedhuggeren Martin Bussert. Henrik Tornekrans' egen gravsten, også den med stilpræg af den begyndende renæssance, er et værk af en ringere kunstner, den såkaldte sjællandske initialmester, ukendt af navn, men sikret mod forglemmelse ved en stor, hovedsagelig på Sjælland bevaret produktion. Det karakteriserende tilnavn er givet ham for hans, som enkelte andre af tidens stenhuggeres, iver efter at indflette kunstfærdigt snørklede (ofte næsten ulæselige) og rigt varierede initialer i sine monumenters indskrifter af reliefminuskler (25). Henrik Tornekrans' gravsten hører til initialmesterens senere arbejder, en velbevaret portrætsten af gotlandskalk, ca. 230×140 cm stor, i Sorø kirkes højkor (fig. 35). Ved abbedens fødder ses fire våbenskjolde, over hans hoved bærer to englebørn det skriftbånd, der som en slynget bue forbinder de to med gotiske rankeslyngninger prydede sidepilastre. Om det hele billede ligger hovedindskriften som en ramme, ikke med evangelisttegn, men med rosetter i hjørnecirklerne. Rammeindskriften læses som tre disticha, bueindskriften som et hexameter:

Progenie · clarus · virtuteque · clarior

· alto /

lagt. Tusind og femhundred, tre gange ti og otte, i december måned, og på den tredivte dag, gik han bort, betvunget af døden.

Eet håb er der for mig: at jeg i kødet skal genopstå hos Kristus.

Hvad forkortelsestegnene angår, bemærkes at den oprindelig ganske enkle, vandrette streg, der angiver udeladelse af bogstaver (s. 31 og 70) nu, undtagen i ordet *simul*, er forsynet med en opretstående bøjle på midten, et renaissance-træk. Udeladt a (og -ra, i *Soora*) er markeret ved to små, skrånede, overskrevne kvadrater. I ordet *quoque* er -uo- erstattet med overskrevet o og -que gengivet ved et tegn, der rimeligvis er udviklet på grundlag af de allerede i romansk tid forekommende forkortelser for *et* (s. 31). I *luceque* og *virtuteque* er samme *et*-forkortelse anvendt, men her med foranstillet q. Med de for -us, -ir-, -ri-, -is- brugte forkortelsestegn kan sammenlignes tilsvarende i den foran omtalte indskrift på Gyldenstjerne-stenen (s. 70). I *clauditur* er for -ur anvendt et nærmest z-lignende overskrevet tegn, og endelig bemærker man i indskriftens sidste ord forkortelsestegnet for m. Blandt bogstaverne mærkes brugen af det i indskrifterne endnu ret sjældne ø.

Andre grupper af sengotiske minuskelindskrifter er af et mere folkeligt, men ikke mindre snørklet præg end indskrifterne på de af fagkunstnere udførte gravminder over fornemme adelige og gejstlige. F. ex. kendes, bevarede og tabte, en række danske middelalderlige, jernbeslåede kirkedøre, de fleste fynske (19 bevarede af 28 kendte), senmiddelalderlige, blandt dem et flertal, hvis kunstfærdige beslag delvis udgøres af indskrifter på latin, dansk og en enkelt gang platysk, i smedejernsbogstaver. Enten disse arbejder skyldes fremragende købstadmestre, eller et og andet måske kan

være udført af en dygtig landsbysmed, tør det vel forudsættes, at indskrifterne i hvert fald i de fleste tilfælde er gjort efter forskrift hvad indholdet, efter fortegning hvad bogstavformerne angår (26). En af de yngste af disse døre hører hjemme i *Marslev* på Fyn, men overførtes i 1884 til Nationalmuseet. Den var da så medtaget, at alle bogstaverne i indskriftens nederste linje, udgørende et enkelt ord, og nogle få andre ikke kunde bevares på deres plads, men medsendtes løse. Deres, og enkelte andres oprindelige rækkefølge fremgår af en afskrift fra 1762 af Søren Abildgaard (27), hvoraf tillige ses, at det hele afsluttedes med et par bogstaver, formodentlig smedens mestersignatur. Indskriften udgør syv linjer, sex nogenlunde bevarede, med pånaglede bogstaver fra 15 til 20 cm høje, oprindelig formodentlig for-tinnede eller malede (fig. 36): *A n n o × d o m i n i × m × d / x x x i i i × t h a × l o d / i e g × h a n s × s [t] y g s s e n / t i l × w e y r w p × g [i] ø [r] e / [t] h e n n e × k i r c k e × d ø r / m e l l o [m] × p o s k e × o c h / p [i] n z d a g [× A × c s .]*

Blandt bogstaverne er der egentlig kun grund til at fremhæve det første, et pynteligt initial-a af majuskelttype, de øvrige adskiller sig ikke i væsentlig grad fra det sædvanlige. Der er normal vexlen mellem langt og kort s, vanskelige at adskille er som i mange andre indskrifter e og r (se navnlig det overskrevne bogstav i ordet *giøre*) ligesom kun ganske små forskelle afgør læsningen i, c eller langt s. Som skilletegn mellem de enkelte ord er anvendt en korsfigur med svungne arme, og hver linje indledes og afsluttes med et S-formet beslag.

Hans Stigsen Ulfeldt til Vejrupgård, der lod døren gøre, døde i 1546. Hans gravsten, med indskrift i reliefversaler, som først blev fremstillet et halvt århundrede efter hans død, findes stadig i Marslev kirke (28).

1. Om minuskelskriften som helhed se Kåre Olsen i: Nordisk Håndbog i Bibliotekskundskab I, 1957, s. 180—84.
2. Heinrich Otte: Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologie, 5. aufl., 1883, s. 403, jfr. Kulturhistorisk Leksikon V, 1960: Gitterskrift.
3. Allerede i indskriften på dronning Margrethes sarkofag i Roskilde domkirke er året 1423, da Erik af Pommern lod monumentet opstille, skrevet med arabertal.
4. Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten I, Tiden 1470—1570, 1951.
5. Se f. ex. Löffler i Aarb. f. nord. Oldk. og Hist., 1887, s. 119 (Henning), Fr. Beckett: Danmarks Kunst II, 1927, s. 264 (Henning), Danmarks Kirker, Præstø Amt II, 1933—35, s. 971 f. (billedunderskrift: Henning, text: Henning, Hemming), jfr. navneregister til nævnte værk, 1955, s. 23 (Henning).
6. Danmarks Kirker, Præstø Amt II, 1933—35, s. 972, læser efter teksten: *ficconius*.
7. Dansk biografisk Leksikon XVI, 1939, s. 64 f.
8. Næstved-kalendariet; manuskriptet er nu i Kgl. Bibl.: E don. var. 52 fol.
9. J. Kornerup i Aarb. f. nord. Oldk. og Hist., 1893, s. 191—206.
10. Danmarks Kirker, Sorø Amt I, 1936, s. 172—174.
11. Anf. arb., s. 172 f.
12. Danmarks Kirker, Københavns Amt IV, 1951, s. 1797 ff; Maribo Amt II, 1951, s. 746 f. Jfr. Henry Petersen i Aarb. f. nord. Oldk. og Hist., 1888, s. 114—28.
13. Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen, 1886, nr. 166.
14. Anf. arb., nr. 167—68.
15. Danmarks Kirker, Københavns Amt IV, 1951, s. 2016.
16. Anf. arb., s. 1677 f. Poul Kürstein: Korstolene i Roskilde Domkirke, 1966.
17. Victor Hermansen: Nørre Broby Kirke, 1954, s. 58—68.
18. Bibliotheca Bongarsiana 211 fol., bl. 143v. Se H. Hagen: Catalogus codicum Bernensium, 1874, s. 256 ff.; jfr. Hans Walther: Carmina medii aevi posterioris latina II, 1, 1963, s. 216.
19. Jørgen Olrik: Drikkehorn og Sølvtoj, 1909, s. 21 f.
20. Kulturhistorisk Leksikon VI, 1961, s. 391 f.
21. C. A. Jensen: Danske adelige Gravsten I, s. 23; jfr. II, s. 159 f.

22. Danmarks Kirker, Præstø Amt I, 1933—35, s. 163; Sorø Amt I, 1936, s. 174.
23. Chr. Brasch: Gamle Eiere af Bregentved, 1873, s. 40; Trap: Danmark, Viborg Amt, 1962, s. 56. Jfr. Danske Magazin 3. Rk. III, 1851, s. 263.
24. Danmarks Kirker, Sorø Amt I, 1936, s. 90 ff.; C. A. Jensen: Danske adelige Gravsten I, 1951, s. 97 ff.
25. C. A. Jensen: Anf. arb., s. 82 ff.
26. M. Mackeprang: Fynske jærnbundne Kirkedøre fra Middelalderen, Aarb. f. nord. Oldk. og Hist., 1943, s. 1—30.
27. Nationalmuseets 2. afd.s arkiv.
28. C. A. Jensen: Danske adelige Gravsten II, 1953, s. 92, 281.

ÆLDRE RENÆSSANCEINDSKRIFTER

Medens hele det middelalderlige danske indskriftskomplex i grove træk lader sig anskue som to større kronologisk og typologisk nogenlunde adskilte grupper, bestemt af de gamle majuskler og de yngre minuskler, bliver det samlede billede fra tiden efter ca. 1500, delvis allerede er par tiår før, mere forvirret og uoverskueligt. At dette ikke behøvede at være tilfældet, men skyldes, at systematiske epigrafiske indsamlinger og sammenlignende studier over århundrederne efter 1500 i endnu højere grad end for middelalderens vedkommende er blevet forsømt, fremgår af det allerede flere gange før nævnte kunsthistoriske specialstudie over et både i emne og tid begrænset afsnit af perioden, de adelige gravsten fra ca. 1470 til ca. 1600 (1). Chr. Axel Jensen har opdelt og grupperet dette stof kronologisk og lokalt efter mestre og værksteder, og de tilknyttede beskrivelser af de i monumenternes indskrifter anvendte bogstavtyper bidrager i nogen grad til afklaring af oversigten over de epigrafiske fænomener i det behandlede materiale.

Det vil, skønt C. A. Jensens værk ingenlunde er af egentlig epigrafisk art, utvivlsomt tage sin tid, før tilsvarende eller grundigere og bredere overblik er opnået over andre områder af Danmarks eftermiddelalderlige indskrifter endsige over det hele eftermiddelalderlige indskriftsmateriale. Ingen har endnu fundet det umagen værd eller haft mulighed for at give større specialfremstillinger af indskrifterne på nogen af de mangfoldige andre grupper af mindesmærker: kirkeklokker, stentavler og tømmer i bygninger, møbler, red-

skaber, våben, verdslige monumenter m.m. Ej heller foreligger der nogen forsvarlig sammenfattende oversigt over et enkelt lidt større områdes indskriftsmateriale, der i nødsfald kunde tjene som et dog nogenlunde tilforladeligt repræsentativt udsnit af helheden.

Her vil det da ikke være muligt detaillert at opridse linjerne i den epigrafiske udvikling, der finder sted i perioden begyndende allerede et lille halvt århundrede før reformationen og sluttende omkring 1600, hvor de eftermiddelalderlige epigrafiske former kan siges at have slået fast rod på dansk område. Men visse punkter i udviklingens forløb lader sig nogenlunde fixere ved en række eksempler.

Epigrafisk anvendelse af minuskler finder i rigeligt antal sted langt hen i 1500årene (jfr. s. 58). For de yngre af disse indskrifteres vedkommende er der dog ikke tale om en stædig fastholden af den senmiddelalderlige gotiske minuskel, en mere eller mindre tydelig indflydelse gør sig efterhånden gældende fra den tyske bogstavtype, som udviklet i lidt varierende former af skrivere, faglige skrivemestre og bogtrykkerkunst bliver moderne i danske indskrifter fra omkring 1550, frakturen, (s. 84 f.). Ligheden mellem de to hinanden nærstående og af oprindelse identiske skriftarter er så stor, at terminologien ofte vakler i sit valg, overgangsformer må antydes ved udtryk som »minuskelagtig Fraktur« og »frakturagtige Reliefminuskler« (2), hovedindskriften på gravstenen i *Køge kirke* over *Jens Persen Glød*, død 1575, karakteriseres dels som reliefminuskler dels som relieffraktur (3). Stenen er et sent eksempel på de mangfoldige værker, over hundrede, der henføres til Roskildemesteren Hans Malers værksted, en produktion der dækker tiden ca. 1550 til ca. 1575, og i hvis indskrifter overgangen fra reliefminuskel til fordybet minuskel, som regel kaldt fraktur, kommer til udtryk sammen med ret udstrakt anvendelse af versaler (s.

88 f.) (4). Den dansksprogede og rimede hovedindskrift (jfr. s. 85) på Jens Persen Gløds ligsten bør nok læses (fig. 37): Anno · mdlxxv · Aar / den 10 sep-
te[m]brii det vor / Da døde · Iens · persen
/ som kallis glød:· Oc / blef hand skølt
fraa / versens nød:· Gud / gifue hannum
och / os alle samen:· At lefue / hos gud
euindel[i]g Ame[n] / Kisten pa(w)el(s)
daater / den anden hans (h)ustru ker/te
lod tene ste[n] huge til ere. – En del detaljer
i den på sine steder stærkt nedslidte indskrift er usikre.
Hvor der nu kun kan læses *septebrii*, *samen*, *Ame*, *tene*,
ste, *huge* har måske fine, nu helt afslidte forkortelsesstreg-
er i indramningsbåndene oprindelig betegnet en mere nor-
mal stavemåde. I *evindelg* må et i være udeladt ved fejl-
hugning. Ordet *det* i anden linje er stavet med det gamle
forkortelsestegn for den latinske konjunktion *et* (s. 31).
Der vexles, en smule usystematisk, mellem langt og kort s.

En anden gammeldags bogstavtype optræder fra omkring
1500 på en fåtalligere række monumenter. I *Roskilde dom-
kirke* findes gravstenen over biskop *Niels Skave*, hvis ho-
vedtext (fig. 38) læses, ikke som randskrift, men i tre
tværlinjers planrelief: NICOLAVS SKAWE / EPiscopuS
ROSKILDENSis OBIIT / ANNO DomiNI MD. Bog-
staverne ligner de gotiske majuskler (s. 32), men har visse
særformer: i har bøjle eller øje på midten, ligesom den en
enkelt gang anvendte vandrette forkortelsesstreg, og der
er brugt en mærkelig H-lignende form af m sammen med det
normale m (i indskriftens delvis udslidte her ikke gengivne
slutning). For øvrigt bemærkes den gammeldags blanding
af unciale og versale former: n og e; men d og t kun som
uncialer. Som skilletegn er anvendt gotiske bladornamen-
ter. En lignende skrifttype, men udført af en anden mester,

ses på gravstenen i *St. Bendts kirke i Ringsted* over *Jens Skave* med hustru og søn (fig. 39), også den med bogstaver i planrelief anbragt i tværgående linjer: HIC IACEN^T DomiNuS IOH/ANES SKAWE MILES CVM / VXORE SVA DomiNA CriSTINA ET / FILIO SVO DomiNO NICOLAO SKA/WE MILITE *Qui* NIColavs obiit MCDLII°, Her ligger hr. Jens Skave, ridder, med sin hustru fru Christina og sin søn hr. Niels Skave, ridder, men denne Niels døde 1452. – Det fremgår af stil og bogstavtype, at arbejdet ikke har kronologisk forbindelse med det nævnte dødsår, det er udført omtrent samtidig med biskop Niels Skaves sten, ca. 1500. Kun ved bogstavet e er der i denne indskrift vexlen mellem uncial og versal form (dog er der i årstallet til forskel fra ellers gennemført brug af versalt m anvendt uncialform). Medens i her er uden bøjle, findes den på tværstaven i h og på den overskrevne vandrette forkortelsesstreg. En enkelt gang er der anvendt lukket c (s. 28). Forkortelserne for *-ri-*, *qui* og *obiit* er de normale. Løffler (5) kaldte denne bogstavtype »den sildig gotiske Majuskel« og sammenholdt den med de gamle danske majuskelindskrifter. Francis Beckett (6) karakteriserede indskrifter af denne art som »ikke sat med gotiske Bogstaver [d.v.s. minuskler] men heller ikke Versaler, det er snarest romanske Majuskler. Man har ikke kendt de latinske Stenbogstaver [d.v.s. versaler] og har derfor grebet tilbage til de romanske af latinske afledede Bogstavformer«. Nøjagtigst er skrifttypen bestemt af C. A. Jensen (7) som »anselige, kraftige Majuskler, naturligvis af gotisk Karakter, men dog et tydeligt Forvarsel om Renaissancens epigrafiske Tendenser«. Han tilskriver de to sten henholdsvis mesteren for den s. 69 f. omtalte Gyldenstjerne-sten og en medarbejder eller efterligner, i hvilkes værker reliefminusklerne ellers dominerer. Beslægtede gammeldags bogstavfor-

mer findes adskillige steder uden for stenindskrifterne, hvor de ret sjældent forekommer. F. ex. er de, gotisk prægede og spinkle, anvendt i de malede indskriftsbånd (fig. 40) på ydersiden af fløjene til den nederlandske *altertavle* fra *Helvigåndshuset i Nykøbing F.* (Nationalmuseet), der dateres til ca. 1520, i hjemligt arbejde kan de bl. a. ses, udskårne i planrelief, på den i *Haraldsted kirke* ved Ringsted bevarede *korbænk* fra samme år (fig. 41): ANNO : DomiNI : M:D:XX : DIE · ANnE : COMPLETVm : FVIT : HOC : OPVS · A : VENERABILI : VIRO : DomiNO : IOHANNI : PAVLI : CVRAT -- · HVivs · LOCI, I Herrens år 1520, på Annas dag (26. juli) blev dette arbejde fuldført af den ærværdige mand hr. Johannes Poulsen, dette steds præst. — Bogstaverne står de gotiske majuskler endnu nærmere end de lige omtalte stenindskrifter, men slutter sig til renæssanceindskrifterne bl. a. ved h med bøjle på tværstaven og ved m med skrævende ben. I trediesidste ord er med hård hånd, men ikke uden tydelige efterladte rester af den grammatiske uregelmæssighed, bortskåret -VS. Om de to bogstaver, som antaget (8), har været erstattet med et mere forsvarligt, påmalet O kan ikke iagttages. Det noget udflydende og ubestemmelige tegn foroven mellem de to sidste ord må tolkes som forkortelse for *-ivs*.

Sandsynligvis gør der sig i denne indskriftsgruppe med de indbyrdes meget varierende, men i alle tilfælde gotisk prægede majuskelformer forskellige indflydelser gældende, snarere fra udenlandske forbilleder, hugne og skårne, men vel især malede og skrevne eller trykte, end fra gamle danske indskrifter. Og da gruppen ikke synes at have fyldige og ubrudte forbindelseslinjer bagud, men at være en nydannelse omkring 1500, bør den rimeligvis betragtes som et tidligt renæssancefænomen (9).

Lærerig for den almindelige betragtning af periodens tid-

ligere afsnit, de første tiår af 1500årene, er *Adam van Dürens* forhold til indskrifterne. Den vistnok fra Westphalen stammende billedhugger og arkitekt virkede i Danmark og Sverige fra omkr. 1495 til hen mod 1530 (Københavns slot, storkyrkan i Stockholm, Glimmingehus, Lunds domkirke m. v.). Af hans skulpturer, blandt hvilke en del er ledsagede med indskrifter, ofte i drastisk og satirisk aforismereform, er et væsentligt antal bevaret i domkirken i Lund. En herhen hørende gruppe (fig. 42) fra en stræbepille kan vælges som eksempel på hans interesse for de epigrafiske variationsmuligheder. Gruppen består af tre indskrifter: beretningen om slaget ved Lund, en rimet aforisme og en bøn som ved navnet Adam tillige bliver kunstnerens signatur af værket. Sin hos tyske lærere erhvervede beherskelse af forskellige epigrafiske skriftarter (10) ses han i Norden at have suppleret med kendskab til runetegnene. Beretningen, delvis versificeret, om slaget læses i fire linjer på en særlig tavle:

dø man : schreff 1525 aer :
 des fridages nag : sancti : mar/ckus
dach
 vor : lunden : ein grøit : iam er :
geschacht /
 dar blift : uffer : de : vifftein : hondert
: døet : gesckøtten : vnde / geslagen :
 dat : mogen : de skonske : viffer :
vael : klagen,

Da man skrev 1525 år, om fredagen efter St. Marcus' dag, skete der for Lund en stor jammer, der blev over de femten hundred skudt og slagne døde, det må de skånske kvinder vel begræde. — St. Marcus' dag, 25. april, faldt i 1525 på en tirsdag. Den 28. i samme måned stod umiddelbart syd for Lund, og helt ind til domkirken, slaget mellem Frederik den Førstes tropper under Johan Rantzau og, på den landflygtige

Christian den Andens side, Søren Nordbys bonde- og borgerhær ført af Otte Stigsen og junker Morits. Det nye ved den plattyske text er, at den er udført med de allerede længe før 1500 hyppigt i Tyskland men i Danmark først af Adam van Düren anvendte fordybede minuskler, den skriftart, som han foretrak til flertallet af sine indskrifter. Den fordybede streghugning har, i sammenligning med reliefhugningen, i høj grad lettet både arbejde og læselighed. Streghugningens smalle stave har givet større afstand mellem de enkelte bogstaver og gjort dem selv mere åbne og tydelige. Skriften ligner, bortset fra specielle detaljer, den senere almindelige fraktur og benævnes som regel i beskrivelser uden videre således, for så vidt med fuld ret, som her virkelig foreligger en minuskelskrift med knækkede linjer (s. 59 om den gotiske minuskel) (11). Blandt de enkelte skrifttegn bemærkes især formen af de arabiske cifre i årstallet, de tre former af a, brugen af både langt og kort s, den iagttagne, men ikke strengt fastholdte skelnen mellem u og v.

På den lodrette kant af pillens sokkel læses den rimede aforisme: DAT ANBEGIN : DAT : HEFT EIN GOT : BEHAGEN DAT ENDE MOT · DEN LAST : DRAGEN, Begyndelsen, den har et godt behag, enden må trække læsset. — Indskriften er udført med fordybede majuskler af renaissancepræg, de vandrette stave i a og h har bøjle på midten, af d og g er anvendt pynteligt forlængede unciale former. Typisk er også formen af m med skråtstillede, skrævende ben (jfr. m i indskriften på korstolen i Haraldsted, fig. 41). Den tredie indskrift, bønnen, er hugget i soklens hulkel: g o t h e l p ADAMS b ø r n, skrevet med runer, majuskler og minuskler. De indhugne runer er stærkt stiliserede, som skilletegn er anvendt en §-lignende figur. I navnet *Adam* er hver af reliefmajusklerne anbragt på et skjoldformet underlag, herefter følger det indhugne, dobbelstregede s.

Bogstaverne i ordet *børn* er af samme art som i beretningen om slaget. At Adam van Düren også mestrede den for tiden mest almindelige, men af ham sjældent benyttede reliefminuskel fremgår af et enkelt af hans værker, gravstenen over *Tyge Brabe* til Tosterup, † 1510, i *Tosterup kirke* ved Ystad.

Fænomenet Adam van Düren (12) kan opfattes som et afgrænset og fremmedartet indslag i dansk epigrafik, uden hjemlige forbilleder og uden direkte fortsættelse, men er ikke desmindre symptomatisk for den følgende renæssance-tids og reformationstids materiale af danske indskrifter, som er et produkt af forskellige udenlandske forudsætninger i væsentlig grad formidlede gennem Tyskland, med hvilket Norden i reformationstiden stod i nær forbindelse på alle kulturelle områder.

Udviklingen i Tyskland, som til stadighed bør holdes in mente under betragtningen af dansk epigrafik i 1500årene, blev i meget grove træk den, at den fordybede minuskel, efter slutningen af 1400årene i stedse højere grad påvirket af skrivemestrenes kunstfærdige og bogtrykkernes regelmæssige gotiske bogstavformer, schwabacheren og den senere i relation hertil udviklede specielt tyske skrifttype frakturen, blev almindelig anvendt i indskrifter, maledes, vævedes, skårnes, hugnes. I Italien afløstes tidligt, i Venedig allerede fra omkring 1460, de gotiske tryktyper af de forskellige af humanisterne foretrukne antikvatyper, og disse bredte sig herfra til Tyskland, hvor de, uden på nogen måde at sejre over de hjemlige gotiske frakturformer, især blev benyttet til latinske og romanske tekster, citater og enkeltord (13). Derimod brugtes deres store bogstaver, versalerne, i videre og stedse mere udstrakt omfang til indskrifter, mest latinske, men også på modersmålet. En af grundene hertil har formodentlig været den, at man nu, i renæssancetiden, fæstede blikket på de gamle romerske kapitæлиндskrifter og fandt, at

de antikke bogstavformer var mere monumentale end de moderne og mere i overensstemmelse med et mindesmærkes hele heroiske begreb. En anden grund har været mere praktisk betonet, den anskueliggøres i de to hovedgrupper af periodens indskrifter, de malede og de hugne eller skårne: den kunstner, som med pensel og farve vilde fæstne sin indskrift f. ex. på en altertavle, et epitafium, et møbel, en glasrude el. lign. kunde uden større vanskelighed optræde som kunstsriver og hengive sig til den detaillerede udfærdigelse af de snørklede frakturformer, hvorimod billedskæreren og stenhuggeren, enten det gjaldt fordybede bogstaver eller relief, allerede af nemheds grunde måtte foretrække versalernes enkle former og rette linjer (14).

Nogle få eksempler vil være tilstrækkelige til at vise, at udviklingen i Danmark stort set løb ad de samme baner.

Brugen af ældre og nyere former af gotiske bogstaver, enten man vil karakterisere dem med samlingsnavnet fraktur eller foretrækker at forbeholde denne betegnelse de fra bogtryk og kunstschrift overtagne fuldt udviklede frakturformer, fortsætter, men i noget aftagende grad, århundredet igennem, reliefhugne som i hovedindskriften på den s. 78 omtalte gravsten fra 1575 over Jens Persen Glød, eller fordybede som i billedtexten til dødningehovedet på samme stens fodstykke (fig. 43): \times *J e g v o r s o m d u e s t / n u : O c s o m i e g / e r b l i f u e r d u .*

Fordybede bogstaver, også fordybede versaler, ses ikke sjældent at have været tydeliggjort ved ifyldning af sort begmasse. Samtidig anvendelse af reliefbogstaver og fordybet skrift forekommer meget almindeligt på århundredets gravsten, hvor man også finder mange eksempler på, at minuskel-frakturen er anvendt i visse partier af indskriften, versaler i andre.

Også uden for de stenhugne arbejder findes de sene mi-

nuskelindskrifter i rigeligt antal, efter omstændighederne friere eller strengere i formen. Den hjemlige Hans Maler fra Randers, som Just Høg til Vang ved Ålborg lod udsmykke *Sulsted kirkes* hvælvinger, malede brede og åbne bogstaver i donatorindskriften af 1548, velegnede til læsning på længere afstand (fig. 44). Indskriftens få initialer må nærmest kaldes renæssancemajuskler, årstallets m og d gotiske majuskler. For a, r og dobbelt s bruger Hans Maler former, der var blevet almindelige allerede i 1400årenes bogskrift og skrevne halvkursiv. Langt pynteligere, men betydelig vanskeligere at læse, blev minusklerne formet af den kunstner, vel en tysker eller tysk påvirket, som lensmanden på Gotland Henrik Rosenkrantz i 1535 lod male fem cirkelrunde epitafier, »paneler« kalder han dem, over medlemmer af slægten, oprindelig vistnok til Rosenkrantzernes kapel i Randers gråbrødrekirke, efter reformationen ophængt i Tirstrup kirke på Djursland, hvorfra de siden blev overført til Rosenholm. Nu opbevares de fire egentlige mindetavler på Frederiksborg, medens tavlen med den indskrift, som beretter om deres tilblivelse, endnu ses på Rosenholm (fig. 45) (15): Anno domini · 1535 · paa gul- land lod her henrick rosenkrantz ridder till biørnholm giøre disse iiii panel · till en sÿnlig formalet · vedderbild [Wiederbild, afbildning] aff adam och frelsen vedt christum forbarme sig offer oss. Som indledende initial er brugt en gotisk majuskel af renæssancepræg, ellers er der overalt, også i navnene, anvendt små bogstaver. Det bemærkes, at h undtagen i et enkelt tilfælde har båndformet forlængelse under skriftlinjen, at et par forkortelsestegn og ligaturer forekommer, at kristusmonogrammet, der er sat i akkusativ, åbenbart må tænkes gentaget i nominativ som subjekt for indskriftens sidste sætning. Dette kan skyldes

svigtende pladsberegning af kunstneren, der også har måttet male indskriftens sidste ord en miniature for at få plads til det.

Men både for denne text og for den kalkmalede i Sulsted gælder det, som for flertallet af andre malede indskrifter, at man bør bygge med stor varsomhed på mindre træk som skilletegn, prikker over i og y, pyntestreger o. l., da især sådanne detaljer vil være udsatte for ændringer fra det oprindelige ved senere opmalinger og restaureringer (16).

Frem for alt viser århundredets senere indskrifter på de malede epitafier, i hvilken grad man nu var påvirket af bogtryk og kunstskrivning. Texten, med gyldne bogstaver, på den bevarede billedtavle fra *Dorte Skrivens* epitafium fra 1584 i *Maribo domkirke* (17) lyder (fig. 46): Her har Erlig oc gud · frÿctig · qvinde · dorrite skriffÿvers ladit · begraffve · sine · 2 · hosbunder · hans · skriffver · oc · hermann Kremme · oc · hendis · 2 · sønner hans · herma[n]dzen · oc · hermand · hermandsøn · oc · hendis · 4 · døter · gud giffve · dem · alle · ingledelig · op · standelse · po · den · ydste dommedag ꝛ anno · 1584. Her er anvendt et par kunstfærdige initialer, som en dygtig stenhugger vel formåede at forme dem, men som, ligesom de slyngede pyntestreger, som mange af bogstaverne er udstyret med, lå langt lettere for maleren. Usystematisk er anvendt to former af a, langt s er foretrukket, men kort s brugt i slutningen af et par ord, u og v er vanskelige at adskille.

De gotisk prægede tidlige renæssancemajuskler (s. 79 f.) blev kun et tilløb til fornyelse, men før de efterhånden helt uddøde, og samtidig med at de fraktur lignende minuskler gennemgik den ovenfor antydede udvikling til ren fraktur,

kom den nye epigrafiske bogstavform, i beskrivelserne for det meste omtalt som renæssanceversal, nyklassisk kapitæl o.l. på mode i de danske indskrifter.

I Italiens, og delvis Frankrigs, epigrafik havde minusklerne, der fra slutningen af 1300årene til hen i 1500årene stort set beherskede de germanske områder, og med dem Danmark, aldrig fortrængt majusklerne (s. 58 f.). Tvært imod fuldbyrdedes i de romanske egne hen mod 1500 den renæssanceagtige tilbagevenden fra den gotiske majuskel til en bevidst efterligning af den romerske monumentalepigrafiks klassiske kapitæl- eller versalskrift. Denne skrifttype, som sent i 1400årene kun træffes sporadisk i de germanske landes indskrifter, blev fra begyndelsen af 1500årene mere og mere almindelig anvendt af de tyske kunstnere, som overtog den fuldt færdig i dens forskellige udviklingstrin, i det 16. århundrede endnu præget af tålrige ligaturer, enklaver og abbreviationer og af delvis uklassiske former som *И*, *М*, *Λ* og lignende. Fra omkring 1600 viger sideformer som de nævnte for mere regelmæssige, ligesom andre særformer, delvis også sammenskrivninger og forkortelser langsomt går af brug.

Den nyklassiske versal blev typisk for det senere 16. århundredes danske indskrifter, vel mest indført over Tyskland, men uden tvivl også overtaget direkte ved danskes studier af italienske og franske forbilleder, epigrafiske og typografiske. Det er, frem for andre former, denne versalskrift, som i sine forskellige afskygninger, ved siden af frakturen og til sidst næsten fortrængende denne, har præget de danske indskrifter lige til nutiden (18).

Som i de udenlandske forbilleder optræder versalerne også på dansk område, rent bortset fra de stil- og tidsprægede varianter af de enkelte bogstaver, i teknisk forskellige former, i de ældre eksempler hyppigst i relief, senere indhugne

(parallelt med udviklingen i minuskelindskrifterne), indtil hen mod 1600 næsten altid retstående, men fra slutningen af århundredet tillige af og til skrånstillede. At de også i rigeligt antal forekommer i malede, graverede, træskårne og andre indskrifter siger sig selv.

Som et af de tidlige eksempler på den retstillede reliefversal kan nævnes den beskedne stentavle i *Hornslet kirke*, oprindeligt vist i Mariager, som *Henrik Rosenkrantz*, lensmand i Visby, i 1532 lod en måske tysk stenhugger udføre (fig. 47) (19). Stenens hele ornamentik er, som også årstal og indskrift, fremhævet ved broget staffering. Blandt de kraftige og brede versaler bemærkes af ældre træk særformen af n, i med knop på midten og ligaturen nk. Få år senere ses kunstnere, som i tidligere værker foretrak reliefminuskler, i stigende grad og med voxende overlegenhed at lægge sig efter reliefversaler til deres stenindskrifter. Men langt hen i udviklingen iagttages endnu gamle træk, gotiske eller overtagne fra den tidlige renæssancemajuskel, former som åbent d: \mathcal{D} , h med bøjle på tværstaven, i med bøjle på midten, spejlvendt n, a med vandret stav over toppen. Men på *Stygge Krumpens* gravsten (20), ca. 1551, i *Mariager kirke*, er sådanne træk vegne for de helt regelmæssige, strenge versalformer, kun i årstalsangivelsen er et par snørklede initialformer og i ø en pynteligt slynget skrånstreg anvendt (fig. 48): HER · LIGGER · HER · / STYGGE · KRVM · PEN · SOM · VOR · BESKOP · Y · BØRLVM · OC · DØDDE · / Y · ASMYL · KLOSTER · / AAR · MDLI · GVD · WERRE · HANNEM · NAADIG.

Det går med versalerne som med minusklerne (s. 83): indhugne og evt. farvefyldte, antager de i langt højere grad end reliefversalerne lighed med trykte bogstaver, klare og letlæste, selv hvor mærkelige ligaturer af to eller tre bogstaver af pladshensyn eller for pynt endnu er brugt. På *Ja-*

cob Seefelds ligsten i *Visborg kirke* ved Hadsund, dateret ved det indhugne årstal 1600, læses i feltet omkring hovedet af den reliefhugne benrad, der bærer tavlen med hovedindskriften (fig. 49), et lille vers med samme dystre døds- og livsvisdom, som prædikes på Jens Persen Gløds gravsten i Køge (s. 85) og på så mange andre af tidens gravsten og epitafier. I de fordybede, sortmalede versaler i Visborgstens vers findes af forkortelsestegn kun et enkelt, den vandrette streg, der markerer n som nn, af ligaturer kun den sædvanlige sammenslyngning af dobbelt a til betegnelse af å. Men i den lange, delvis udslidte hovedindskrift (21), hvor pladsen er mere knap, florerer ligaturerne: dobbeltbogstaver er flere gange skubbet halvt ind over hinanden, ligesom y og e (i NESBYEHOLM), d og e (bl. a. i HEDENKALIDE) og flere er sammenskrevne til et enkelt tegn.

Fra omkring 1600 er det da ikke så meget bogstavformer som sprog og stil, der markerer afstanden fra nutiden. Versalerne på den toårige jomfru *Lisbet Rosensparres* lille forgyldte kisteplade, 1589, (fig. 50) fra gravkælderen i *Hersfølge kirke* ved Køge udmærker sig kun ved y og m med lidt gammeldags former. Og som sædvanligt i indskrifter til noget efter 1600 er u betegnet ved v. Tilsvarende enkeltheder er almindelige overalt. I *Døstrup kirke* ved Løgumkloster opbevares gravtræet over sognets første lutherske præst, oldingen *Knud Jensen*, og hans atten år yngre kone, begge døde i 1586 (fig. 51). Det store, 1¾ m lange mindesmærke består af to fyldinger indfældet i ramme, begge dele med gule bogstaver på sort bund, rammen med det også i samtidige og senere bygningsindskrifter almindelige MIT HAAB TIL GVD ALLENNE og det dansksprogede på adskillige andre gravmonumenter brugte citat fra Joh.s åbenbaring XIV, 13. Det hedenske Horats-citat (Carm. IV, 7, v. 16) om pulvis et umbra, vor lod som støv og skygger i de dødes land,

der læses på rammestykket mellem fyldingerne, er vel husket fra latinskolens humanistiske undervisning, men forsvarlig på præstens kristelige gravminde ved sin påfaldende lighed med Biblens ord om støv og aske (Gen. XVIII, 27) (22). Under fyldingernes danske oplysninger om de her begravedes liv og død er sat deres symboler eller våbenskjolde, slangen og duen, omrammet af Jesu pålæg til apostlene om snildhed og enfold (Matth. X, 16) appliceret på henholdsvis præsten og hans kone. Bogstaverne er klare og letlæste med enkelte gammeldags former som m med skråtstillede stave og et enkelt h med bøjle på tværstaven; desuden er s i adskillige tilfælde trukket skævt eller skråt, og formen af g kan synes lidt ubehjælpelig.

Præstens simple gravtræ i Døstrup virker også ved sine bogstavformer naivt og gammeldags. Hvor vidt man turde stræbe, viser en antikvitet af ganske anden karakter, et fornemt kunstkammer værdig. Skønskrivning var på mode som aldrig før, og *Peder Trellund* (23), der holdt skrive-skole i Ribe, dyrkede kunsten med større held end de fleste. Hans håndskrevne »Skrivekunst« fra 1590 (24), dediceret til Christian IV, indbragte ham en kongelig årpenge, som gjorde ham det muligt at flytte sin skole til København. Med kalligrafien forenede han en anden, formodentlig i Tyskland lært kunst: ved ætsning at overføre tegnede ornament og skrevne bogstaver til plader af litografsten og marmor, så forbillederne kom til at stå i lavt, men skarpt og tydeligt relief eller i fordybning. Og samtidig arbejdede han med tilsvarende værker i metal. Den lille altertavle, som han, just i Døstrup-gravtræets år, 1586, skænkede til »patri patriæ Friderico II«, betegner et yderpunkt i epigrafikken, dens tekst fornemmes mere som skrift end som indskrift. I træ-tavlen er indfældet atten små og større plader, sten eller metal, hver med sit citat på tysk, latin eller dansk fra Biblen el-

ler fra den verdensvide litteratur (f. eks. Horats i rimede tyske vers). Og i endnu højere grad end materiale, sprog og textvalg er bogstavformerne varieret, både versal og fraktur optræder i alle arter og former og herindenfor atter retstillet, skrå eller kursiv, fordybet eller en relief. Det kuriøse stykke håndværk kom på ukendt måde til Højbjerg kirke ved Viborg, men findes nu i Nationalmuseet. Muligvis har en og anden stenhugger og billedskærer kunnet hente inspiration i dette og andre af Trelunds værker (25), men for det meste er, på denne tid som senere, forbilleder og eksempler fundet i trykte kalligrafiske håndbøger eller i ganske almindelige tryksager.

Det store flertal af de i det foregående anførte eksempler forefindes på kirkeinventar og gravmonumenter. Dette skyldes først og fremmest det naturlige i at forsyne netop sådant med inskriptioner, men også i nogen grad, at det konservative kirkelige milieu langt sikrere end det verdslige i al almindelighed har haft mulighed for at bevare fortidsminder i større udstrækning. I forhold til de kirkelige indskrifter har de verdslige udgjort et fåtal, som dog i sig selv har været rigeligt nok. Med udløbet af det 16. århundrede var, som over hele Europa, den renæssancefremkaldte danske epigrafik inde i en udvikling, der strækker sig langt ud over kirkens område, og som er fortsat til nutiden, men af hvis ældre dele kun lidet er bevaret. Det må her være nok at minde om de tankevækkende sentenser, hvormed Tyge Brahe prydede både Uraniborg og Stjerneborg (26), om Anders Sørensen Vedels indskrifter i gården på Liljebjerget i Ribe, om Peder Syvs præstegård i Hellested i det følgende århundrede, om den samtidige Simon Paullis bolig i København (27). Alt dette kendes nu kun, og kun delvis, gennem en skriftlig overlevering, der alene har interesseret sig for ånden, ikke for bogstavet. Men i hvert fald: den rette huma-

nists bolig skulde være, og var, prydet med dybsindige indskrifter. Fænomenet var velkendt over hele Europa, forbi- leder kunde man finde her og der i litteraturen, omkring 1520 lader Erasmus i en smuk og lystig samtale sin fromt- humanistiske ejer af en jævn men idyllisk lystgård udstyre have og hus med mangfoldige tankesprog, idet han for en overdådig bolig foretrækker en talende: *alii domus habent opulentas, ego loquacissimam habeo*, Andre har rige huse, jeg har et meget snaksomt (28). — Allerede samtiden kunde fornemme tendensen som en overdrivelse. Den lærde Hen- rik Rantzeau (1526—1598), som var en foregangsmand også på dette område, anbragte indskrifter overalt på sine borge og gårde i det Holstenske og forsømte ingen lejlighed til at rejse beskrevne æreporte og obelisker for sine mægtige ven- ner, for sin familie, for sig selv, for betydningsfulde hæn- delser (29). Anekdoten er måske ikke sandfærdig, men i hvert fald passende til omstændighederne:

Han glemte ey heller at oprette Epitaphier og Gravskrif- ter paa de Steder, hvor hans Forfædre vare begravne, og havde overalt stor Lyst til at forevige alle sine Gierninger ved Indskrifter. Da han en Dag var paa Jagt, og spiste paa Marken, lod han der oprette en Steen med denne Indskrift:

Hier heft Henrik Rantzeau geeten.

En anden holsteensk Adelsmand, som af en Hændelse kom til dette Sted, drev Spot dermed, og lod dertil sætte et Riim, som Ærbarheden forbyder mig at udføre:

Hier heft J K g ten (30).

1. C. A. Jensen: Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renais- sancens Tid, I—II, 1951—53.
2. Danmarks Kirker, Københavns Amt IV, 1951, s. 2031—2032.
3. Henholdsvis Danmarks Kirker, Københavns Amt I, 1944, s. 239, og C. A. Jensen: Danske adelige Gravsten II, 1953, s. 222 (nr. 390).

4. Detailleret fremstilling hos C. A. Jensen: Anf. arb. I, 1951, s. 224—27.
5. Danske Gravstene fra Middelalderen, 1889, s. 39.
6. Renaissance og Kunstens Historie i Danmark, 1897, s. 76.
7. Danske adelige Gravsten I, 1951, s. 21.
8. Danmarks Kirker, Sorø Amt I, 1936—38, s. 454.
9. Udførligere redegørelse og begrundelse for lignende opfattelse af fænomenet hos H. Bergner: Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer, 1905, s. 401 f.; Karl Brandt i Deutsches Archiv für Gesch. des Mittelalters I, 1937, s. 32—35; Rudolf M. Kloos: Die deutschen Inschriften V, 1958, s. XXIII f.; Konrad F. Bauer: Die deutschen Inschriften II, 1958, s. 66.
10. Jfr. tilsvarende vexlen mellem fordybede renæssancemajuskler og fordybede minuskler f. ex. på værker fra slutningen af 1400årene af Niclas van Leyden og hans skole (Otto Wertheimer: Nicolaus Gerhaert, 1929, pl. 3, 6 f., 14, 24, 35, 42 f., 55).
11. C. A. Jensen: Danske adelige Gravsten I, 1951, s. 54, om Adam van Düren: Fra Tyskland indfører han de hidtil her i Landet ukendte Frakturbogstaver. — Men samme værk II, 1953, s. 172 f. (nr. 114, 115, 117) omtales de samme indskrifers bogstaver som fordybede minuskler. — Konrad F. Bauer og R. M. Kloos synes at være de første på epigrafisk område, som systematisk skelner mellem det 15. og 16. århundredes fraktur-lignende minuskler og den senere rene fraktur, se F. v. Arens und K. F. Bauer: Mainzer Inschriften, 1945, s. 7 og Die deutschen Inschriften V, Münchener Reihe 1, 1958, s. XXIV ff.
12. C. A. Jensen: Danske adelige Gravsten I, 1951, s. 51—61.
13. Om bogstavformerne i almindelighed se de talrige håndbøgers fremstillinger, f. ex. Erik Kroman: Skriftens Historie i Danmark, 1943; Hans Sallander: Boktryckarkonstens Historia i: Svend Dahl (red.): Nordisk Håndbog i Bibliotekskundskab I, 1957, s. 265 ff.; Charles Molgreen: Lærebog i Typografi, 1958, s. 119 ff. For de tilsvarende epigrafiske forhold jfr. Fritz v. Arens und Konrad F. Bauer: Mainzer Inschriften, 1945, s. 7; Rudolf M. Kloos i: Die deutschen Inschriften V, Münchener Reihe 1, 1958, s. XXV f.
14. Jfr. Rudolf Zimmer i: Die deutschen Inschriften III, Wiener Reihe 1, 1953, s. 5.
15. Om en ganske tilsvarende mindetavle i Magleby kirke med indskrift over Pernille Krognos, død 1533, se Danmarks Kirker,

- Præstø Amt I, 1933—35, s. 381. Mindetavlen over Henrik Rosenkrantz selv findes i Visby, se Hans Rosenkrantz i: (Palle Rosenkrantz red.) Rosenholm og Rosenkrantzene, 1924, s. 153; Katalog over de udstillede Portrætter og Genstande paa Frederiksborg, 1943, s. 31; Det nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg 1928—1953, 1953, s. 25 f., 68 f.
16. Kalkmalerierne i Sulsted kirke blev delvis fornyet i 1599 og restaureret i 1880'erne og i 1959; epitafiet på Rosenholm blev istandsat 1932.
17. Danmarks Kirker, Maribo Amt I, 1948, s. 71 f.
18. Jfr. H. Bergner: Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer, 1905, s. 401 f.; Karl Brandi i: Deutsches Archiv für Gesch. des Mittelalters I, 1937, s. 32—35; Konrad F. Bauer i: Die deutschen Inschriften II, 1958, s. 66; Rudolf M. Kloos: Die deutschen Inschriften V, 1958, s. XXIII f.
19. C. A. Jensen: Danske adelige Gravsten I, 1951, s. 141 f.
20. Af C. A. Jensen tilskrevet Morten Bussert (s. 71) eller en medarbejder, se anf. arb., s. 169 ff.
21. Se C. A. Jensen: Danske adelige Gravsten, 1951—53, tab. 95.
22. Jfr. Danmarks Kirker, Tønder Amt, 1957, s. 1518.
23. Se f. ex. Weilbachs Kunstnerleksikon III, 1952, med litteraturhenvisninger.
24. Kgl. Bibl.: Thott 846 4°.
25. F. ex. epitafium i Roskilde domkirke over Peder Hansen Resens første hustru, død 1601 (Danmarks Kirker, Københavns Amt IV, 1951, s. 1988).
26. Nathan Chytræus: Variorum in Europa itinerum deliciae, 1594, s. 593—602; jfr. Peder Hansen Resen: Inscriptiones Hafnienses, 1668, s. 310—68. Et par af indskrifterne er omtalt i Francis Beckett og Charles Christensen: Uraniborg og Stjerneborg, 1921.
27. Se s. 13.
28. Erasmus Roterodamus: Convivium religiosum, i: Colloquia (ed. Leyden, 1729, s. 122).
29. Chytræus: Anf. arb., s. 604—86.
30. Tycho de Hofman: Historiske Efterretninger om velfortiente Danske Adelsmænd I, 1777, s. 97; jfr. Portraits historiques des hommes illustres de Dannemark II, 1746, s. 24.

YNGRE INDSKRIFTER

For grundlagets og helhedsopfattelsens skyld har det været rimeligt så vidt pladsen overhovedet tillod det, at omtale og belyse de almindeligste ældre epigrafiske skriftarter. Tilsvarende grundighed skønnes ikke nødvendig for tiden efter 1600. Middelalderens epigrafiske majuskler havde, indførte eller hjemlige, deres ret selvstændige udviklingsgang uden megen forbindelse med den samtidige bogskrift, samspillet mellem monumenternes ældre minuskelformer og håndskriften var livligere og har måttet omtales nogenlunde fyldigt. For renæssanceårhundredets vedkommende kan en vis epigrafisk selvstændighed stadig iagttages, men efterhånden, og i stedse stigende grad, gør der sig indgribende påvirkning gældende fra bogtryk og kunstschrift. Efter 1600 kan man næppe i synderlig grad regne med egentlige, d.v.s. selvstændige epigrafiske former. I deres varierende typer inden for versal og fraktur følger indskrifternes bogstaver ret nøje de trykte texters almindelige skriftbilleder. Noget lignende gælder de i indskrifterne allerede tidligt anvendte, men først i slutningen af det attende og begyndelsen af det nittende århundrede florerende former af kursiv og skriveskrift.

For fuldstændighedens skyld skal dog nogle eksempler på disse senere århundreders epigrafik omtales.

Versalen, for det meste retstående, i baroktiden ikke sjældent skråtstillet (kursiveret) (1), er den almindeligst anvendte bogstavtype i de utallige indskrifter, som er bevaret fra det 17. århundrede, mange præsters gravsten med latinske tekster, de fleste borgeres med godt og kraftigt dansk,

adelens efter evne og indstilling med det ene eller det andet eller begge dele. Tysk forekommer efter omstændighederne nu og da. Og alle tre sprog træffes også i indskrifterne på verdslige monumenter, på bygningstavler og bindingsværk, på møbler og mangfoldige løsgenstande.

Men gravstenene frembyder de fleste og klareste eksempler. Deres indskrifter hovedtext er ofte, og i endnu højere grad end før, suppleret med international aforistisk visdom, kristelige og klassiske citater, på præstestenene hist og her endog med lidt græsk eller hebraisk. Det blev mode i denne selvprøvelsens og oprigtighedens tid at træde døden under øjne, mangen gravsten blev leveret på bestilling af sin endnu levende fremtidige bruger, så han selv daglig kunde have den for øje som et sundt *memento mori*. I 1698 observerede biskop Jens Bircherod hos præsten i Torslev ved Sæby, Peder Jensen Bloch (2), der først døde i 1706, en kuriositet: nemlig et bordblad af sten, med en sepulcrali inscription på, hvilket pastor loci havde ladet således udhugge til at lægge i fremtiden på sin grav, men nu brugte det, *ad necessitatem domesticam*, til at æde og drikke derpå. — I sådanne tilfælde måtte der i indskriften lades plads åben til dødsdato og -år. Og enke eller enkemand, der bekostede den fælles gravsten til sin døde ægtefælle, til sig selv, til børn og i mange tilfælde til næste ægtefælle med: Her hviler NN med sine tvende hustruer, — kunde af gode grunde kun lade den døde allerede kendte år indhugge og måtte lade de øvrige, uviste, stå *in blanco* i håbet om, at efterlevende vilde påtage sig besvær og bekostning med deres anbringelse, når tiden kom, et håb der meget tit ses at være blevet gjort til skamme. Dette forhold bevirker ofte nogen usikkerhed i tidsfæstelsen af et overleveret monument, og de tilfælde, hvor arbejdet som sådant er dateret ved et indhugget årstal, er såre sjældne.

Et smukt og tidligt eksempel på de utallige gravsten af denne art findes i *Nørre Jernløse kirke* ved Holbæk, en ret velbevaret, 185 cm lang, 115 cm bred, svær plade af rødlig ølandskalk, nu rejst på søndre væg ved korbuen (fig. 52). I hjørnerne ses de fire cirkelindrammede evangelisttegn i planrelief, hver med sit indhugne navn. I *Matthæus* og *Marcus* er, ligesom i ordet *hæredibus* i hovedindskriften, sidste stavelse betegnet ved den gammelkendte 9tal-lignende forkortelse for -us (s. 31). Fladen er omrammet med en bred bort af renæssanceagtig stregornamentik. Monumentet hørte, som det læses i hovedteksten, til præsten Jens Christensen Københavns familiegrav: *DomīNvs IOHANNES CHRISTIANVS HAF/NIENSIS, QVI QVONDAM IN ECCLESIIS / NORRE IERLOSSANA ET QVAND-/LOSSANA, DISPENSATOR MYSTE/RIORVM DEI, CIRCITER ANÑOS --- / VIXIT VNA CUM SOCIA SVA CAS-/TIS-Sima CATHARINA PETRI Filia MALMO/GIENSI, SVB HOC MARMOREO SAR-/COPHAGO SIBI SVISQVE HÆREDIBus / POSITO, IN PACE AD EXTREMAM / VSQVE TVBAM, REQVIESCVNT / RESVRRECTIONEM MORTVORVM / LÆTISSIMAM AC REPARATIONEM / OMNIVM RERVXPECTANTES ILLÈ / OBIIT ANNO CHRISTI --- DIE / ----- MENSIS ----- ÆTATIS SVÆ -- / ILLA ----- CVM VIXISSET / ANNOS --. Versalerne er gennemført regelmæssige og smukt formede, et par steder er komma anvendt som meningsgivende skilletegn, : som forkortelsestegn. En del ligaturer forekommer. Udeladelsen af e i *expectantes* skyldes formentlig fejlhugning. Den noget indviklede og inkongruente tekst (*requiescunt og expectantes* til det logiske flertal *Christianus una cum socia sua*) lader sig kun nogenlunde gengive på dansk: Hr. Jens Christensen København, der forud i henvend -- år levede som forvalter af gudstjenesterne i Nørre*

Jernløse og Kvandløse kirker, hviler i fred indtil den sidste basune sammen med sin allerærbareste ægtehustru Katharina Pedersdatter fra Malmø under denne for ham og hans arvinger lagte gravsten oppebiende de dødes lyksalige opstandelse og altings genkomst. Han døde i Christi år ----, på ---- dag i måneden -----, i sin alders -- år, hun ---- da hun havde levet -- år. — Herefter er med lidt mindre bogstaver tilføjet en variant af de dødes sædvanlige opfordring til de levende: VOS QVI TRANSITIS NOSTRI MEMORES / ESSE SITIS, I, som går forbi, bør mindes os —, og endelig de hæslige ligs vemodigt truende hilsen, her formet som et hexameter, til det skønne liv, et gammelt motiv (jfr. s. 85 og 90): QVOD SVMVS HOC ERITIS FVIMVS / QVANDOQVE QVOD ESTIS, Hvad vi er, det vil I blive; vi var engang, hvad I er —. I de to hængeskjolde under indskriftens rammestreg læses initialerne til præstens og hans kones danske navneformer, og enten indskriften under timeglasset, et almindeligt inventar i det 17. århundredes emblematik: HVC CVRSVS / FVIT / 1615, Hertil nåede løbet —, hentyder til selve symbolet for den aldrig hvilende tid eller til den nu henrundne del af mandens livsløb, må årstallet betegne arbejdets fuldførelse. Og som for ikke at lade nogen lejlighed unyttet til at pointere sit tidssvarende livssyn har præsten ved sin ligstens øvre og nedre kant ladet indhugge endnu to sentenser, øverst en variant af den lære om gravens fred, som blev gentaget atter og atter i gravvers og på ligsten til længe efter 1800: SEPVLCRVM CVBILE TVTISSIMVM, Graven er det sikreste leje — (3), nederst en kort sætning på græsk om menneskelivets uvished: ΠΟΜΦΟΛΙΕ Ο ΑΝΤΡΩΠΟΣ, Mennesket er en boble. — Den kunde lige så gerne være skrevet på latin, *homo bulla* (så havde præsten også undgået den fejl af skrive *T* for *Θ*), den anføres, for det meste uden kildehenvisning og ofte både

på græsk og latin, i flere af de mange samlinger af adagia, ordsprog, fra 16. og 17. århundrede (4) og var i det hele taget yndet og international og anvendelig under mange forhold (5).

Gravsten af lignende art, med latinske eller danske versalindskrifter, findes i og ved kirkerne landet over. Og de samme bogstaver, stedse følgende udviklingen i bogtrykkets detaljer, f. ex. skelnen mellem V og U, I og J, er også foretrukket i de mangfoldige indskrifter uden for det kirkelige område, på kongelige og private bygningstavler, på verdslige monumenter, på løse genstande. Deres elegance er afhængig af håndværkerens faglige kunnen og af materialet. Spinkle og lidt usikre, men smukke og dygtigt sammenstillede læses de på den knuste og atter samlede kalkstenstavle (fig. 53), der sidder i muren af det gamle hospital i *Kirkerup* ved Sorø. Indskriften indledes med det græske $\Lambda \kappa\alpha\iota \Omega$ og slutes med initialerne til de tre fundatorers navne, amtmanden Frederik Rostgaard, provsten Holger Olivarius og sognepræsten Hans Hansen. De oprettede hospitalet i 1731 for de penge, der blev lagt i Kirkerup helligkildes blok i kirken (6). Og amtmanden, der tillige var poet (jfr. rytterskoletavlen, s. 101), digtede det vers, der skulde stimulere gavmildheden yderligere. Langt mere regelmæssige og fuldendte i formen, men til gengæld dårligt sammenstillede, optræder versalerne på den lille sandstensplade (fig. 54), tidsfæstet ved dødsåret 1814, der har siddet i væggen i *Sorø kirke* for at markere fru *Birgithe Kretzschmers* nære grav på kirkegården udenfor. Her er anvendt stort begyndelsesbogstav i et flertal af ordene, prik over i og buestreg over u, en vis horror vacui er søgt overvundet ved kursivering af et r i øverste linje, og ved den lille, også i mange andre indskrifter forekommende, skråstreg i c. Men taget som helhed virker indskriften påfaldende urolig og slet komponeret.

Versaler er også brugt på adskillige af de velkendte gravminder af støbejern (jfr. s. 102), der ellers foretrækker frakturen. Nu og da kan et sådant mindesmærke også findes i profane omgivelser. I engen ved Gerskov i *Skeby sogn* på Nordfyn står en net og pyntelig, broget malet, tynd plade af støbejern, henved 2 m høj, med indskrift i reliefversaler til minde om flittige bønders landvinding i Odense fjord i 1816. Men en fornyelse har fundet sted, det oprindelige minde har været af mindre stabil karakter, formodentlig af træ og med en malet indskrift, i 1858 åbenbart delvis afskallet og ulæselig. I hvert fald er der af den oprindelige og passende henvisning til Salomons ordsprog XIV, 23 opstået en ellers ukendt ordsprogssamling af Samuel (fig. 55).

For indskrifter, der skulde skæres med kniv i træ, var rette linjer de nemmeste, versaler bl. a. derfor de foretrukne bogstaver. De fleste gravtræer, som er bevarede fra de sidste tre århundreder, har versalindskrifter, ligeså de fleste indskrifter i bygningers porthamre, på møbler, på manglebrætter og andre kærestegaver. Ligeledes er versaler som bekendt de hyppigst anvendte bogstaver i drenges navneskæringer i træer, plankevægge, pulte og bænke (fig. 56).

Frakturen, den nyere tids anden dominerende skriftart, var til at begynde med i nogen grad fortrængt fra stenindskrifterne af de mere monumentale og lettere læste versaler. Hist og her er den dog anvendt, elegant, men finstilet, sammentrængt og besværlig at læse blev den udført af stenhugger Heinbrodt på Kongens Nytorv til den af Frederik Rostgaard (jfr. s. 100) forfattede indskrift på sandstenstavlerne, som i 1726 og følgende år blev opsat på flertallet af de i 1721 af Frederik IV grundlagde *rytterskoler* (fig. 57) (7). En mellemform af skriveskrift og kursiv er dog anvendt til latinen under kongens kronede dobbeltmonogram (som til fremmedordet *Fundatz* i hovedteksten): H a n c S c h o l a m

hujusque ad instar Ducentas Quadragingta in Circulis ad perpetuo alendas duodecim Cohortes Equestres a me institutis fundav[i], Denne skole har jeg grundlagt, og 240 som den, i de af mig oprettede distrikter til stedsevarende underhold af tolv ryttereskadroner.

M·DCC·XXI·

Halvtredsinstyve Aar GUD har DU
 mig opholdet,
 At Sygdom Kriig og Pest mig intet
 ondt har voldet
 Thi yder ieg min Tack og breeder ud
 DIT Navn,
 Og bygger Skoler op de Fattige til Gavn.
 GUD lad i dette Værck DIN Naades
 Fylde kiende
 Lad denne min Fundatz bestaa til
 Verdens Ende,
 Lad altiid paa min Stool een findes
 af min Ætt,
 Som meener DIG MIN GUD : og DISSE
 SKOLER ræt.

I de maledede indskrifter er derimod, navnlig i 1600årene, frakturen foretrukket for versalen, så at sige ingen kirke savner frakturindskrifter, på altertavle eller på prædikestol, i epitafiernes lange pompøse tekster, i forskellige kirkelige genstandes jævne opfordringer til fromhed eller gavmildhed (fig. 58). En særlig rig blomstring fik den moderne fraktur på de mange gravkors og andre monumenter af støbejern, som blev almindelige lidt før midten af 1800årene, og som endnu for et halvt hundrede år siden satte deres stærke præg på vore kirkegårde, men som nu er fåtallige (8). De fleste af dem stod på jævne folks grave, der forfaldt ef-

ter et vist åremål, så kunde korset sælges til jernkræmmeren. Bevarede er især en del remarkable eksemplarer, fornemme stykker på grave, som endnu vedligeholdes. Men også mange af de simple er reddet, ofte flyttet til et af de i de senere år på en række kirkegårde indrettede »lapidarier«, hvor de bedste og mest karakteristiske monumenter fra sløjfede gravsteder nu opbevares i flok og følge nogenlunde sikret mod ruining. Der ligger i disse jævne mindesmærker af støbejern et stort og interessant, men endnu ikke fyldestgørende behandlet folkeligt stof. Støbejernsmonumenterne fremstilledes på jernstøberierne, men med opgivet indskrift, ikke så få af dem bærer kønne og naive bonde- eller degnejorte strofer. På en støbejernsplade på Nysogns kirkegård ved Ringkøbing, desværre lidt ødelagt af rust (fig. 59), hvis fire hjørner er prydet med relieffer af pokulerende englebørn eller putti, læses i relieffraktur indskrift og mindevers: Her / g j e m m e s S t ø v e t / a f / A n e M o r t e n s e n , S ø g a a r d , f ø d t i V e l l i n g / d e n 3 S e p t e m b e r 1 8 2 3 , d ø d i N y s o g n s / K i r k e d e n 3 0 J a n u a r 1 8 5 3 . / T a k A n e f o r d e n K j e r l i g h e d , D u v i s t e o s / i L i v e t s T i d ! T a k s t o r e G u d i E v i g h e d , / D u g j o r d e E n d e n k o r t o g b l i d ! (9).

Kursiven, hvorved epigrafisk nærmest bør forstås skråstillet antikva, og den egentlige *skriveskrift*, direkte epigrafisk efterligning af skønskrift (næsten altid latinske, sjældent gotiske bogstaver) (10) er ikke almindelige på det 17. århundredes egentlige monumenter, men forekommer ikke sjældent på løse genstande, kirkelige og profane, hyppigst graverede i metal: kisteplader, lysekroner, alterstager og altersæt med donatorindskrifter, private smykker, spisebestik og andet. Malet findes kursiv og skriveskrift og deres mellemformer på mangfoldige kirkelige epitafier og verdslige

skilte fra forskellige tider. Indhugne i sten bliver disse skrifttyper især almindelige fra slutningen af det 18. århundrede, samtidig med den udbredte brug af bløde stenarter som marmor og sandsten. Ingen af disse er synderlig vejrbestandig, begge er tilbøjelige til at forvitre, så alle spinklere indhugne streger kan blive meget utydelige eller helt forsvinde (11). Indskrifter med ren kursiv er forholdsvis sjældne, typerne vil som regel nærme sig skriveskriftens bløde træk og fortløbende forbindelse. Bogstaverne i den marmorplade (fig. 60), der er fastgjort i *Christian Klingbergs* gravmonument i *Valsølille* ved Ringsted kan tjene som eksempel på disse meget almindelige mellemformer. Bogstavtypen hører hjemme i tiden omkring 1800, og indskriften er da formodentlig udført omkring 1821, mandens dødsår, men hustruens dødsår og dødsdato senere tilføjet. Mere forvitret, men endnu sikkert læselig er den lange sentimentale kursivindskrift i marmorpladen (fig. 61) på godsforvalter *Peter Reebergs* († 1803) gravmæle på kirkegården i *Sorø*.

Den egentlige skriveskrift er sjældent forekommende i stenhugne arbejder, et særlig smukt og velbevaret eksempel er *Lauritz Tangs* gravsten fra 1822 (fig. 62). Stenen, nu uden oplysninger om proveniens i Ringkøbing Museum, stammer rimeligvis fra *Ringkøbing* ny kirkegård, der blev anlagt i 1806, idet begravelser på den gamle kirkegård ved kirken ikke fandt sted efter 1811. Indskriftens aldersangivelse er ikke ganske i overensstemmelse med kirkebogen, som under 24/5 1813 anfører: jordet Kjøbmand Lauritz Tang, 34 år gammel. – Uskolet og ubehjælpesom falder den samme skrift på bøndernes hjemmegjorte, malede gravmonumenter af træ, f. ex. på den lille trekantede plade fra *Vester Ulslev* på Låland, 1823 (fig. 63, Stiftsmuseet i *Maribo*). I dette tilfælde bør man nok være lidt varsom med

hensyn til skriftformens mindre detaljer, indskriften kan være opmalet flere gange og synes efter farven at dømme at være blevet det i hvert fald for navnets vedkommende. For øvrigt fandt den rene skriveskrift også anvendelse på nogle af det 19. århundredes mange støbejernskors.

De moderne indskrifers tal forekommer uendeligt, også bortset fra kirkegårdsmonumenternes forsøg på en stund endnu at holde de døde tilbage blandt de levende. Den i det 19. århundrede stimulerede nationalfølelse har fremkaldt mangfoldige mindesten og mindeplader for markante begivenheder i 1801, 1807, 1848–50, 1864, 1920, 1940–45. Og både offentlige og private personer af nogen betydning for land eller by kunde og kan stadig få deres mindesmærke uden for kirkegården (fig. 64).

De fleste af de moderne indskrifter er naturligvis udført med en af de bogstavtyper, som er den pågældende periodes sædvanlige, andre griber tilbage mod ældre tiders typer, bogstaver gøres kantede og vinklede, for at de skal ligne runer, eller der skabes med mere eller mindre sikker stilfølelse skrifttegn, der peger tilbage mod middelalderens romanske majuskler og uncialer (fig. 65).

1. Et ret tidligt eksempel på skråtstillede versaler foreligger som indlagt arbejde (citrontræ?) i eg på magister Peder Jespersen Wiborgs prædikestol fra 1591 i Øster Bjerregrav kirke ved Randers.
2. I Anders Bæksted: *Besættelsen i Tisted I*, 1959, s. 95 f. forvekslet med Jørgen Hansen Horne, Torslev i Øster Han herred.
3. Adskillige steder vil man finde motivet gentaget i en af de former, C. H. Pram gav det, f. ex. med nu noget forvitret skriveskrift på fuldmægtig i Rentekammeret Ditmar Kahrs gravsten fra ca. 1826, opsat på nordmuren af Søllerød kirkes våbenhus: O! venlige Grav i din Skygge boer Fred; din tause Indvaaner af Sorger ej veed. (Pram: *Stærkodder*, 1785, s. 143 nederst; jfr. *Danmarks Kirker*, Københavns Amt I, 1944, s. 444).
4. F. ex. Polydorus Vergilius: *Proverbia*, 1498, ark b, fol. 1s (med

- henviſning til Varro: *Rerum rusticarum lib. I, 1*); Joseph Lange: *Adagia sive sententiae proverbiales*, 1596, s. 38; Erasmus Roterdamus: *Adagiorum epitome*, ed. 1649, s. 535.
5. På den lille bygningstavle over døren til det tidligere rådhus i Ri-beauvillé i Alsace afsluttes frakturindskriften om vinens dyrhed i 1544 med et par ord i antikva: *Homo Bulla*.
 6. Hofmans *Fundationer VIII*, 1762, s. 15.
 7. Thøger Jensen: *Kong Frederik den Fjerdes Skoler*, 1921, s. 47 ff.
 8. Om indskrifterne, som regel malede, på den nogenlunde samtidige gruppe gravmonumenter af smedejern, se Aage Jørgensen: *Danske Gravminder af Smedejern. Med Indledning af Poul Halkjær Kristensen*, 1951.
 9. Pladen, 62 cm lang, hører til en grav med et af de sædvanlige støbejernskors med indskrift i relieffraktur: *Min!de / over Ane Mortensen Søgaard*.
 10. Indskriftsbeskrivelser i de almindelige topografiske, arkæologiske og kunsthistoriske værker skelner ikke skarpt mellem kursiv og skriveskrift.
 11. Et godt eksempel herpå er den i note 3 omtalte gravsten i Søllerød.

EFTERSKRIFT

På bagsiden af altertavlen i Harboør er med et par stifter fastgjort en sortmalet trætavle med hvide bogstaver:

Herunder dette Alter og Kor hviler i Række

fra Syd til Nord

trende små Børn af Stedets Præster, og så det fremmede

Barn fra Manchester

Herman Carl Moe, f 4/12, 1878, d, 24/2 1879.

Aage Olesen, f 20/6, 1889, d, 10/7 1889.

Theodor Hoffmann Madsen, f 14/7, 1893, d, 2/2 1894.

Eliza Butterworth, 2 Aar, druknede ved Arctics Stranding,
4/10 1860.

Lader de smaa Børn komme til mig; thi Guds Rige hører saadanne til.

Man mærker sig den pyntelige skriveskrift og den i navnene anvendte antikva og versal, den påfaldende brug af både å og aa; måske også, at maleren Axel Hous billede på altertavlen netop gengiver Lukas XVIII, 16.

Og man undrer sig over det indledende vers om de fire begravelser. Den første af dem har fundet sted i 1860, men begravelse i kirkerne var forbudt ved kongelig forordning af 22. februar 1805: Foregivende respekt for en noget upersonlig Vorherre, men i virkeligheden baseret på spirende æstetisk og hygiejnisk forståelse, påtalte den det usømmelige i »at Bygninger, indviede til det Høieste Væsens Dyrkelse, tillige afbenyttes som Gjemmesteder for Legemer, der overgives til Forraadnelse«. – Skikken var for øvrigt allerede før 1805 ved at gå af brug, kritiseret både af oplyste præster og

af andre rationalister. F. ex. nåede pastor Bierring til Aastrup på Falster lige at komme forordningen i forkøbet. På den store sten, der markerer hans familiegravelse i højen på kirkegården, læses: NEFAS EXISTIMANS MORTUOS CONDI IN TEMPLIS MONUMENTUM HOC SIBI ET SUIS INSTRUI CURAVIT *MaGister* C H BIERING *Pastor Loci* MDCCCIII, Anseende det for uret at døde begraves i kirkerne, lod magister S. H. Bierring, stedets præst, dette gravsted indrette for sig og sine 1803 (fig. 66).

Naturligvis har præsterne i Harboør ikke sat sig ud over loven. Monumentet er omtalt her som et enkelt eksempel på, at selv moderne, letlæste indskrifter kan behøve nogen oplysning til forklaring for udensogns folk: Børnene lå jo i kirkegården umiddelbart øst for den kirke, der blev ombygget i 1910 og forlænget, så dens kor kom til at dække de fire små grave. Og det var pastor Berthelsen i Harboør (1901–1923), der forfattede indskriften og lod mindetavlen opsætte.

Kønne og kuriøse indskrifter som den ovennævnte vil med mellemrum findes citeret i dags- og ugepressens petitrubrikker, snart med, snart uden den for fyldigere forståelse nødvendige kommentar. Ofte nok (1) præsenteres man for verset på en skippergravsten i Marstal:

Her hviler Christen Hansen
Til Ankers ved sin Kone
Han letter ikke før
Han kommer for Guds Trone.

Sjældnere oplyses det samtidig, at monumentet tidligst er fra 1879 og rejst af børnene for et hæderligt ægtepar. Eller det meddeles (2), at Caroline Mathilde på en af ruderne i et kammer på Kronborg, hvor hun efter Struensee-skandalen sad fængslet i januar 1772, indridsede de vemodige ord:

O KEEP ME INNOCENT, MAKE OTHERS GREAT. Undrer man sig over, at den ulykkelige dronning skulde have skrevet dette på et så særdeles upassende tidspunkt, vil man andre steder (3) kunne finde den rimeligere oplysning, at indskriften læstes på en nu tabt rude i Frederiksborg slot, og at den, som det måtte ventes, stammer fra tiden før katastrofen.

Enhver der ledet af almindelig kulturhistorisk eller topografisk interesse også i nogen grad gør indskrifter til genstand for sine iagttagelser, vil meget hurtigt sidde inde med kendskab til et vel tilfældigt, men righoldigt og ingenlunde værdiløst epigrafisk materiale af lignende arter som dem, de ovennævnte kuriosa repræsenterer.

Men vil man gøre et epigrafisk materiale til genstand for et virkeligt studium, må sagen gribes mere seriøst og systematisk an.

Det elementære grundlag for al epigrafisk forskning og tolkning er den rette og så vidt muligt fuldstændige læsning af den foreliggende indskrift.

Vanskeligheder, større og mindre, vil vise sig så snart det ikke drejer sig om helt uskadte og fuldt bevarede indskrifter. Og har afslidning og fragmentering i nogen udpræget grad ramt den indskriftbærende genstand, kan den simple opgave selv for den erfarne fornemmes som uløselig, om han end er gået til sit arbejde med det ærlige forsæt alene at bruge sine øjne og mærke sig, hvad han ser, hverken mere eller mindre. Gang på gang vil man opleve det fænomen, at øjet faktisk ser, hvad man venter at se; det konstateres, både når man undersøger molesterede større monumenters grovere og mindre løsgenstandes spinklere indskrifter, at intet er så farligt for opnåelsen af et rigtigt resultat, som en forudfattet formodning om en utydelig indskrifts enkelte bogstavformer eller hele ordlyd. Den ideale indskriftlæser er ikke den,

som går til sin opgave med grundig og sikkert husket viden om, hvad andre forskere før ham har set, og hvilke resultater de er nået til, men den der med efterhånden erhvervet kendskab til de spor, som spidshammer, mejsel, kniv, gravstik og pensel efterlader sig, læser bogstav for bogstav, første gang uden egentligt sigte mod et resultat af helhedens mening og indhold.

Forskellige tekniske hjælpemidler kan tages i brug ved læsningen af dårligt bevarede og utydelige indskrifter, men om flere af dem gælder det, at de dels er ret besværlige at benytte, dels kan være skadelige for visse arter af monumenter og derfor ikke må anvendes af ukyndige.

Den simple, gammeldags aftegning af indskriftens bogstaver er og bliver den fremgangsmåde, der byder undersøgeren de største fordele, og ligegyldig hvilke andre metoder, man eventuelt tillige benytter, bør den i intet tilfælde undlades. Kun ved den langsomme og minutløse iagttagelse af alle detaljer, som kopieringen kræver, lærer undersøgeren indskriften at kende fra først til sidst. Og ganske uden hensyn til resultatets kunstneriske kvalitet hjembringes et materiale til grundlag for videre granskning og til sammenligning med andre indskrifter.

Ved læsning af vanskelige indskrifter, hvis bogstaver står i relief eller, som det hyppigst er tilfældet, fordybet i indskriftfladen, er lysets fald afgørende for den sikre iagttagelse. En indskrift, som ved vinkelret belysning er så at sige usynlig, kan ved skrålysets skyggevirkning stå helt tydelig og fuldt læselig, erfaringen vil være gjort af enhver, der i middagssolen forgæves har prøvet at læse f. ex. en plan gravsten fastgjort på en kirkes sydmur, men som samme dags sene eftermiddag eller følgende morgen har kunnet gennemføre læsningen uden vanskelighed. Imidlertid vil indskriftslæsning kun i få tilfælde kunne foretages med solen som lys-

kilde, og den simple kunstige belysning er i det hele langt at foretrække: undersøgelsen foregår i mørke eller halvnrøke, naturligt eller fremkaldt ved at undersøgeren skjuler både indskriften og sig selv under et tilstrækkeligt stort mørkt klæde og gør sine iagttagelser ved hjælp af en lommelygte. Ved belysning fra forskellige sider og i forskellige vinkler, vil alle en indskrifts partielle vanskeligheder kunne studeres med grundig sikkerhed.

Vil man til brug for senere studier og sammenligninger sikre sig nøjagtige billeder af en indskrift, total eller detail, er i vore dage fotografering den naturlige fremgangsmåde. Ved fotografering af fordybede indskrifter og indskrifter i relief må som regel skyggedannende sidelys benyttes. Bedste lyskilde er en eller flere kraftige elektriske projektører, der før fotograferingen kan anbringes i den for resultatet hensigtsmæssigste stilling. Er man henvist til at bruge blitz eller det mere gammeldags magnium, må omhyggeligt skøn over lyskildens bedste placering gå forud. Og i mange tilfælde vil resultatet alligevel vise sig at virke unaturligt og mere kontrastrigt og ujævnt end ønskeligt.

Fremstillingen af det helt nøjagtige aftryk af indskrifter eller indskriftsdetailler ved hjælp af matricepap, gips eller forskellige gummiopløsninger kræver en ikke ringe grad af faglig uddannelse og praktisk øvelse og skal ikke skildres her. Til de fleste almindelige epigrafiske undersøgelser vil de ovenfor nævnte simple hjælpemidler vise sig fuldt tilstrækkelige. Uden streng detailnøjagtighed, men i påkommende tilfælde af praktisk betydning, kan de såkaldte gnidebilleder, sværteafttryk eller rubbings være. Princippet i dem er, at der over indskriften anbringes, fastholdt af en hjælper eller på anden måde, et stykke tyndt, men stærkt papir, som derefter sværtes i hele sin udstrækning med en ikke for hård farvestift, blyant, farvevox, farvekridt el. lign. Originalens orna-

menter og skrifttegn vil da aftegnes ret nøjagtigt på papiret. Udviklet til fuldkommenhed kan denne fremgangsmådes resultater være mærkværdig virkningsfulde og levende (4).

1. F. ex. Berlingske Tidende 12.7.1964.
2. Politiken 10.2.1966.
3. F. ex. Politikens Forlags Danmarkshistorie 9, 1965, s. 429.
4. Se f. ex. gengivelser af Ib Stubbe-Teglbjærchs værker af denne art i Politikens Forlags Danmarkshistorie 3, 1963, s. 193; 4, 1963, s. 395, 469.

Fig. 1. Gunbildkorset, forside, 1/2, (s. 34).

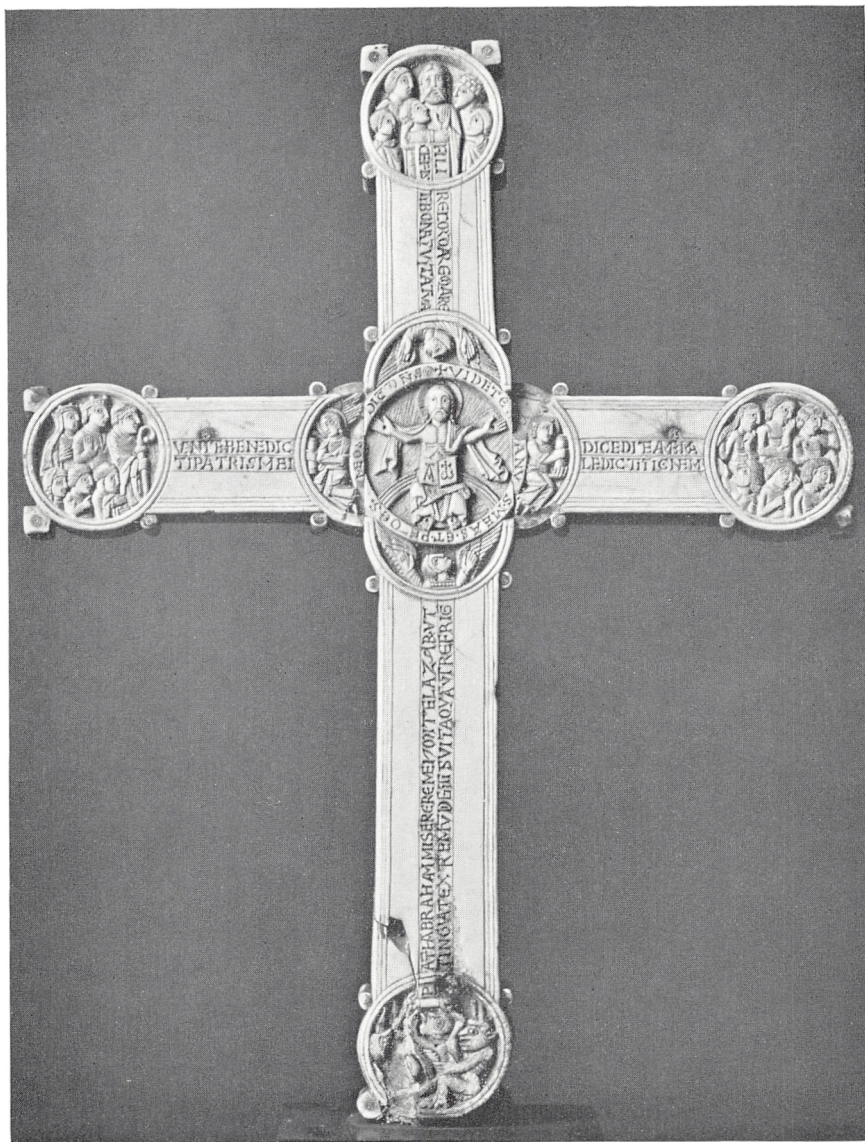

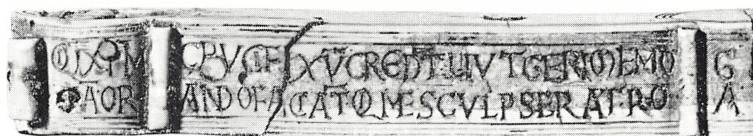
Fig. 2. Gunhildkorset, bagside, 1/2, (s. 34).

3. Nedre korsstammes venstre kant.

4. Venstre korsarms underkant.

5. Nedre korsstammes højre kant.

6. Højre korsarms underkant.

Fig. 3—6. Gunbildkorset, detaljer, $\frac{2}{3}$, (s. 35).

Fig. 7.
Roskilde
domkapitels
sigil,
¹/₁, (s. 36).

Fig. 8. Orokorset,
²/₃, (s. 36).

Fig. 9. Alterdisken fra Haraldsborg, 34, (s. 36).

ANNO·DCCXXVIII·DŌ·IN·ICET·CARNATO
NIS·III·ID·MAY·OBIT·HELGI·SILARI·NI
CLAR·O·MULTI·PLES·ELE·E·O·S·I·A·S·H·V
ICE·C·C·E·?·T·V·L·T·I·V·G·V·R·E·G·I·I·V·R·I·S
Q·A·O·B·D·A·R·E·G·V·S·I·L·A·R·I·I·S·E·C·C·E
H·V·I·C·A·N·O·N·I·C·S·I·P·O·S·I·T·V·F·V·E·R·A·T
E·C·S·I·T·

Fig. 10. Helges mindetavle i Roskilde domkirke, 1/s, efter Antiquariske Annaler III, 1820, tab. 3, (s. 37).

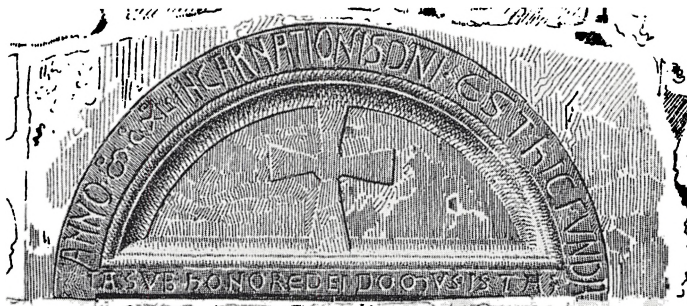

Fig. 11.

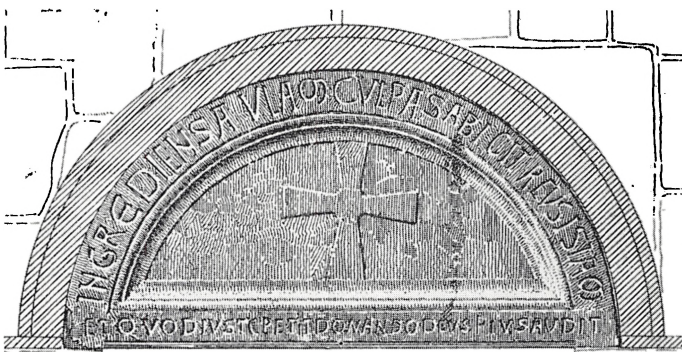

Fig. 12.

Fig. 13.

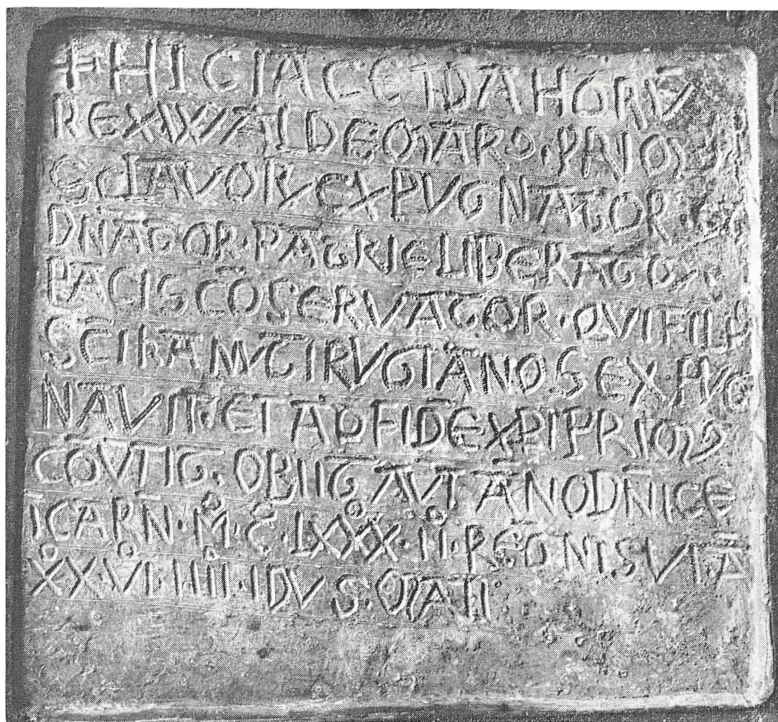

Fig. 14. Blypladen (side A) fra Valdemar den Stores grav. St. Bendts kirke, Ringsted, $\frac{1}{2}$, (s. 46).

Fig. 11–12. Doroverliggerne fra Gellerup kirkes syddør og norddør, længde c. 1,5 m, efter H. Storck: *Jydske Granitkirker*, 1903, pl. 22, (s. 38).

Fig. 13. Blypladen fra Skjalm Hvides grav i Sorø kirke, c. $\frac{3}{4}$, (s. 45).

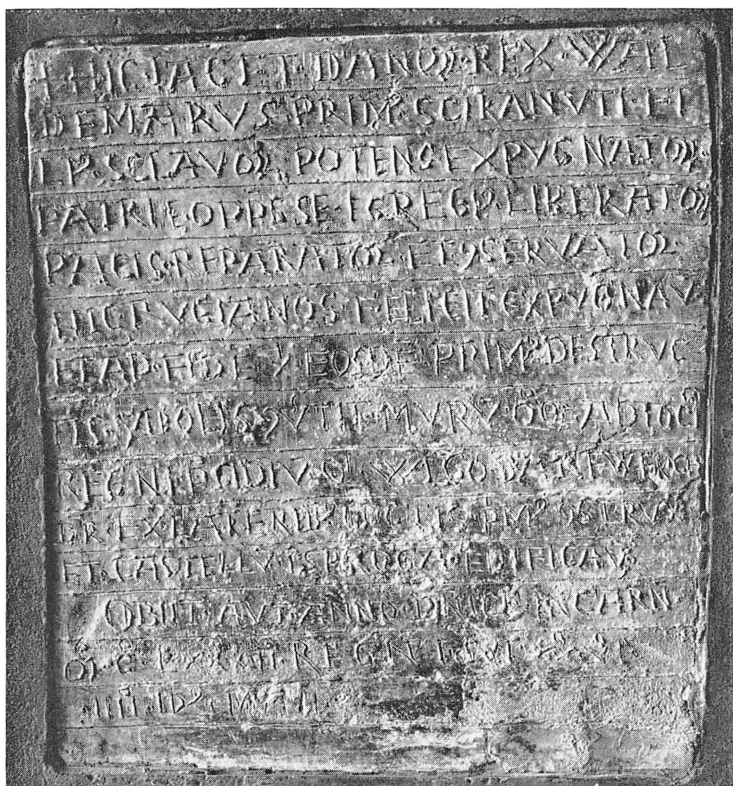

Fig. 15. Blypladen (side B) fra Valdemar den Stores grav, 1/2, (s. 46).

Fig. 16. Aftryk af biskop Radulfs signet, $\frac{1}{1}$, (s. 49).

Fig. 17. Sune Ebbesens indskrift i Bjernede kirke, længde c. 1,5 m, (s. 50).

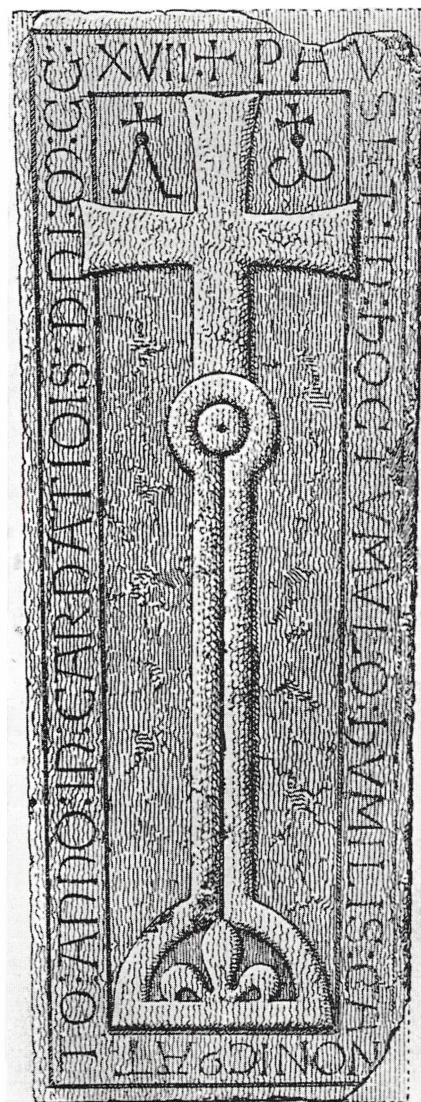

Fig. 18. Attos gravsten i Vestervig, længde c. 1,20 m, efter Loffler:
Danske Gravstene, 1889, tavle II, 11, (s. 51).

Fig. 20. Indskrift på fodpladen af relikviegemme fra St. Mikkels kirke
i Slagelse, ²/₃, (s. 53).

Fig. 21. Benedikts gravsten i Bregninge kirke på Tåsinge, længde c. 1,75 m, efter Löffler: Danske Gravstene, 1889, tavle XXI, 100, (s. 53).

✠ SIONVM: DORO: CHORO: ALEO: FVPERA: FESTA: DECORO
 ✠ AN: D: M: CCC: I: M: M: VI: CCC: VOCOR: MARIAM: ✠

Fig.22. Indskrift på klokken Maria i Slesvig domkirke, efter kalkering i F.Uldalls samling af klokkeindskrifter i Nationalmuseets arkiv, (s. 54).

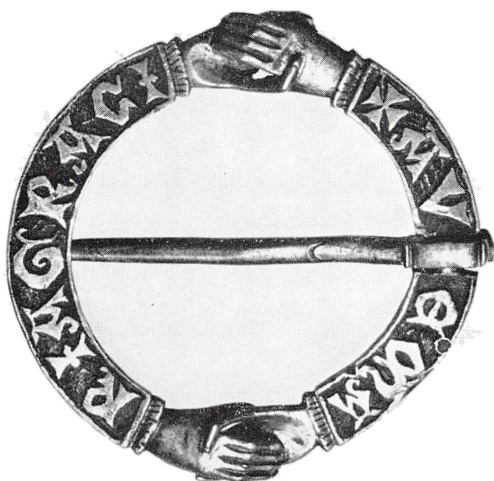

Fig. 23. Remspænde af sølv, fundet på Femo, 1/1, (s. 55).

Fig. 24. Moltkernes gravsten i Keldby kirke, længde c. 2,70 m, efter Löffler: Danske Gravstene, 1889, tavle XX, 99, (s. 62).

Anno millesimo ter c sic septuagena
 quinto p festo crishni tuc memor esto
 waldemar decessit rex cu xpo requiescat

Fig. 25. Næstvedkalendariets notat om Valdemar Atterdags død, (s. 63).

Fig. 26. Valdemar Atterdag, detail af kalkmaleri i St. Peders kirke i Næstved, indskriftens højde c. 75 cm, (s. 64).

Fig. 27. Jacob Jonsen Skaves gravsten i St. Bendts kirke, Ringsted, længde c. 2,25 m, tegning af J. B. Löffler i Nationalmuseets arkiv, (s. 65).

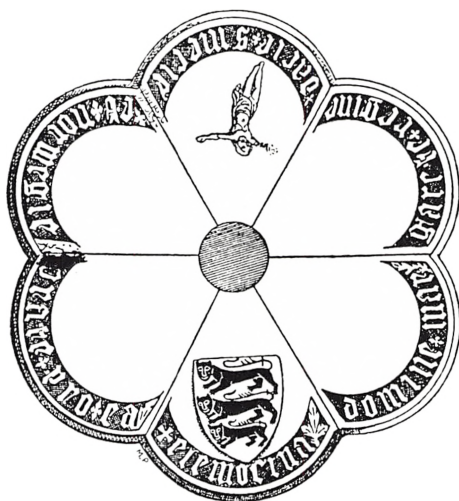

Fig. 28 Fodplade af alterkalk fra Krønge kirke, $\frac{1}{2}$, efter Danmarks Riges Historie II, 1901–02, s. 408, (s. 66).

Fig. 29. Biskop Peder Jensen Lodehats segl, $\frac{2}{3}$, efter Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller, 1886, nr. 166, (s. 67).

Fig. 30. Thorbern Jensens gravsten i Sorø kirke, længde c. 2 m, tegning af J. B. Løffler i Nationalmuseets arkiv, (s. 67).

Fig. 31. Indskrift på alterskab fra Nørre Broby kirke på Fyn, ¹/₃,
(s. 68).

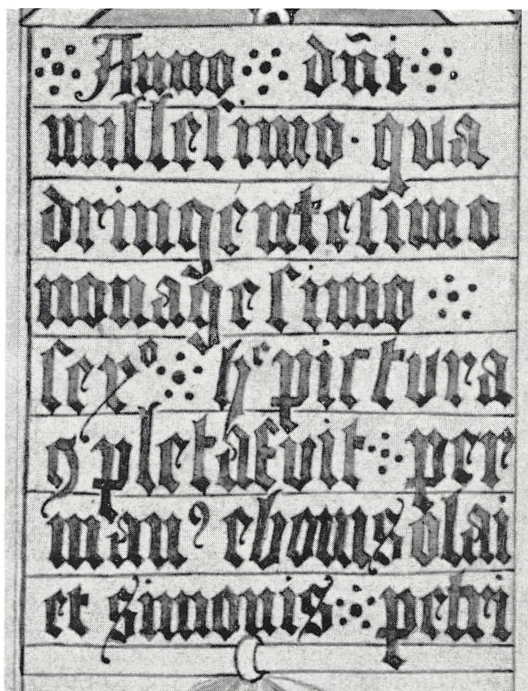

Fig. 32. Kalkmalet indskrift i Bellinge kirke, bredde c. 85 cm, detail af J. Kornerups akvarel i Nationalmuseets arkiv, (s. 68).

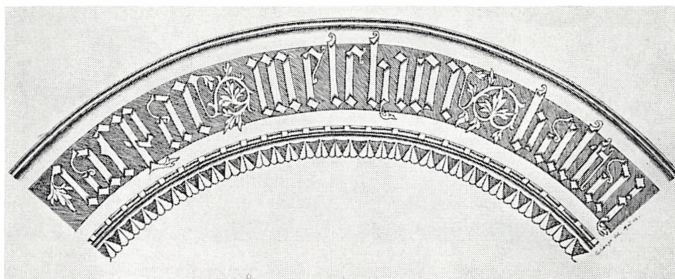

Fig. 33. Mundingsbeslag på drikkehorn, $\frac{1}{4}$, tegning af C. Lange i Nationalmuseets arkiv, (s. 69).

Fig. 34. Niels Pedersen Gyldenstjernes gravsten i St. Bendts kirke, Ringsted, længde c. 2,20 m, (s. 69).

Fig. 35. Henrik Christensen Tornekrans' gravsten i Sorø kirke, længde c. 2,30 m, efter Løffler: *Gravmonumenterne i Sorø Kirke*, 1888, tab. 13, (s. 71).

Fig. 36. Kirkedøren fra Marslev, højde c. 2,25 m, (s. 74).

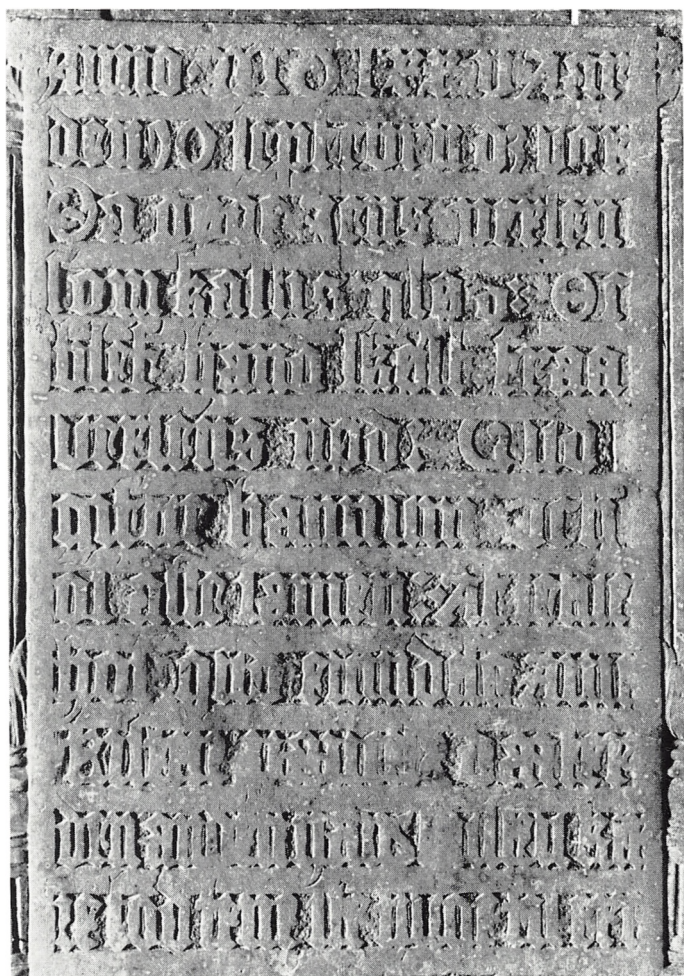

Fig. 37. Jens Persen Gløds gravsten i Køge kirke, detail: hovedindskriften, højde c. 1 m, (s. 79).

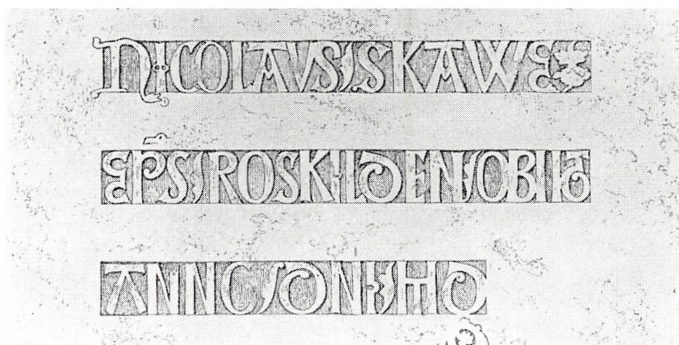

Fig. 38. Niels Skaves gravsten i Roskilde domkirke, detail: hovedindskriften, efter Løffler: *Graustenene i Roskilde Kjøbstad*, 1885, tavle 13, (s. 79).

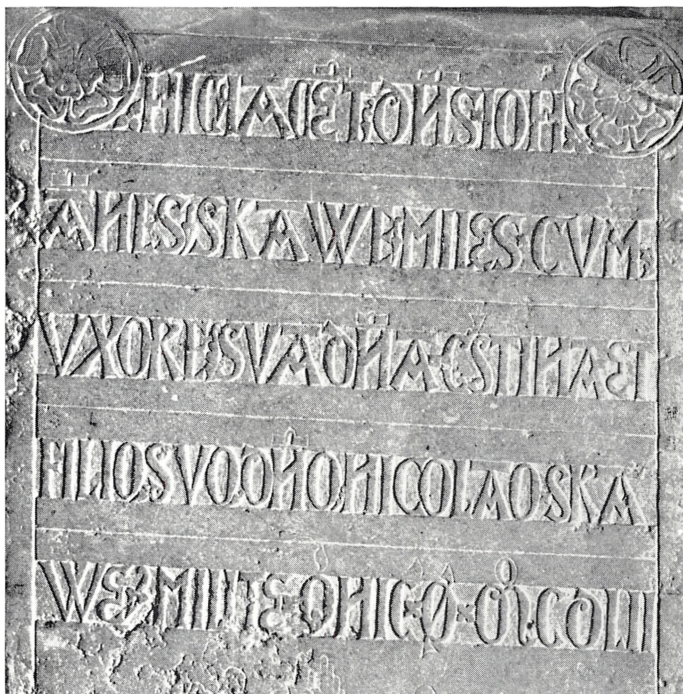

Fig. 39. Jens Skaves gravsten i St. Bendts kirke, Ringsted, detail: indskriften, bredde c. 1,40 m, (s. 80).

Fig. 40. Altertavle fra Helligåndshuset, Nykøbing F., højde 1,15 m, (s. 81).

ANNO: DNI: M: D: XX: DIE: ANE: COPLETV:
 FVIT: HOC: OPVE: A: VENERABILI: VIRO:
 DNO: IONANNO: PAVLI: CVRAT AV: TOG

Fig. 41. Indskrift på korbænk i Haraldsted kirke, originalen i én linje, 3,75 m lang, efter sværteaftryk, (s. 81).

Fig. 42. Indskrifter af Adam van Düren i Lunds domkirke, (s. 82).

Fig. 43. Jens Persen Glods gravsten i Køge kirke, detail: indskrift på fodstykket, (s. 85).

Anno dñi: M: D: XLVIII da loud
 religte och vð biverdiga mād: Iolt
 høst: til VANGX GAARD
 thære kirckij for malle
 hant maller
 ij RANDURB

Fig. 44. Hans Malers indskrift i Sulsted kirke, bredde 1,38 m, kalke-
ring i Nationalmuseets arkiv, (s. 86).

Fig. 45. Henrik Rosenkrantz' epitafium på Rosenholm, diameter 82 cm,
(s. 86).

Fig. 46. Indskriften på Dorte Skriveres epitafium i Maribo domkirke, bredde 75 cm (s. 87).

Fig. 47. Henrik Rosenkrantz' stentavle i Hornslet kirke, højde c. 85 cm, (s. 89).

Fig. 48. Biskop Stygge Krumpens gravsten i Mariager kirke, længde c. 2,35 m, (s. 89).

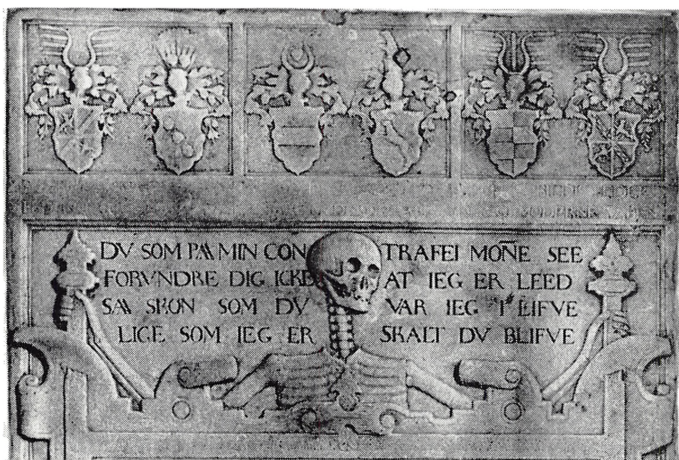

Fig. 49. Jacob Seefelds gravsten i Visborg kirke, detail, bredde 1,55 m, (s. 90).

Fig. 50. Lisbet Rosenparres kisteplade, Herfølge kirke, (s. 90).

Fig. 51. Knud Jensens gravtræ i Dostrup kirke, længde c. 1,80 m, (s. 90).

Fig. 52. Jens Christensen Københavns gravsten i Norre Jernløse kirke, længde 1,85 m, (s. 98).

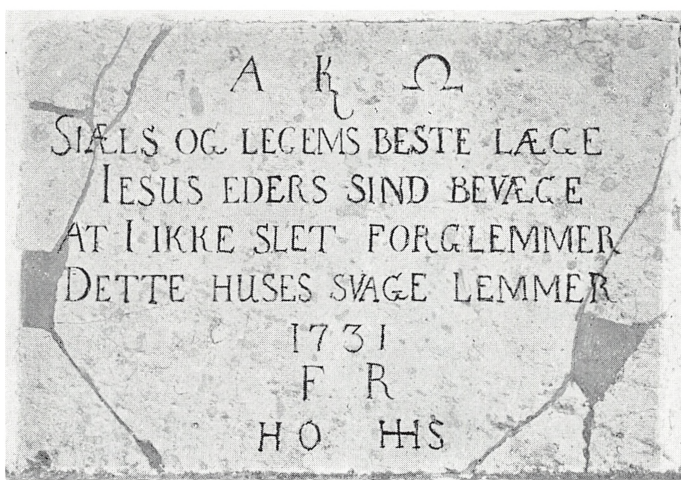

Fig. 53. Bygningstavle i Kirkerup hospital, længde c. 1 m (s. 100).

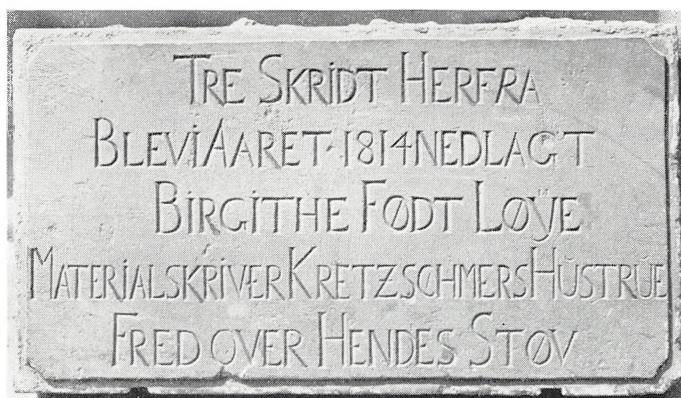

Fig. 54. Sandstensplade fra Sorø kirke, længde 50 cm, (s. 100).

Fig. 55. Mindesmærke ved Gerskov i Skeby sogn, højde c. 1,80 m, (s. 101).

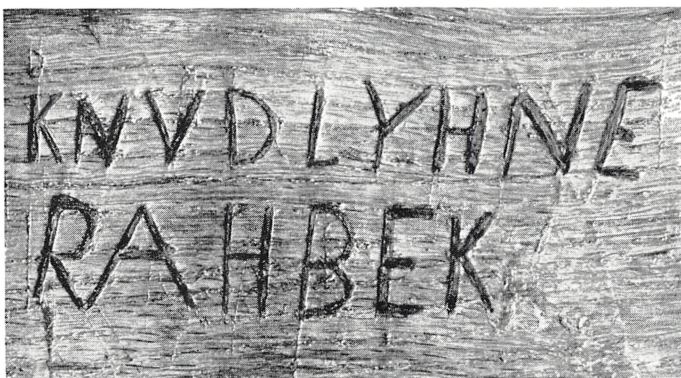

Fig. 56. Navneskæring i korbænk i Herlufsholm kirke, (s. 101).

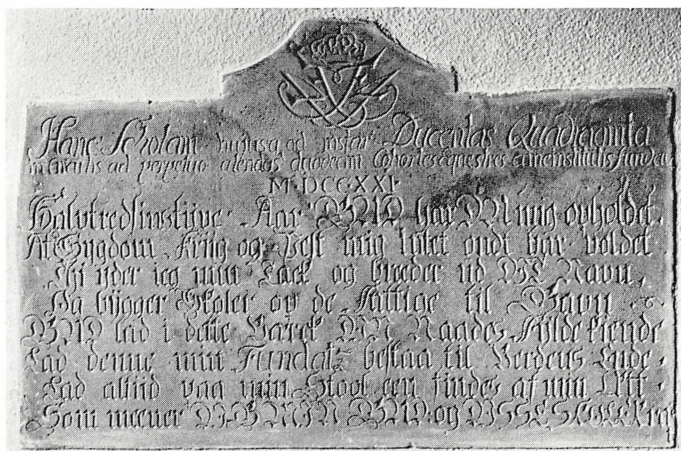

Fig. 57. Indskrifttavle fra rytterskolen i Gedesby, længde 70 cm, (s. 101).

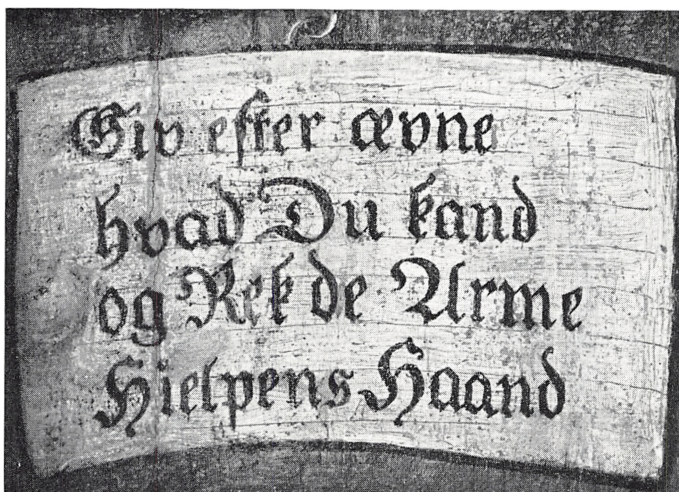

Fig. 58. Billede af indskrifttavle malet på fattigblokken i Nysogns kirke, 16×10 cm, (s. 102).

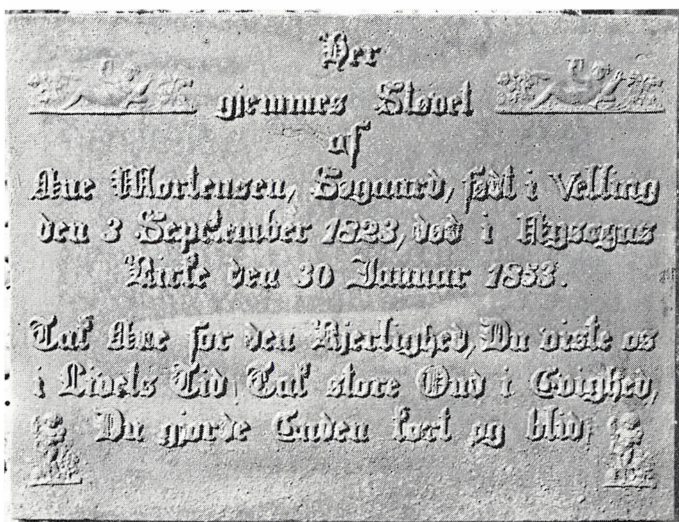

Fig. 59. Støbejernsplade på Nysogns kirkegård, 62×46 cm, (s. 103).

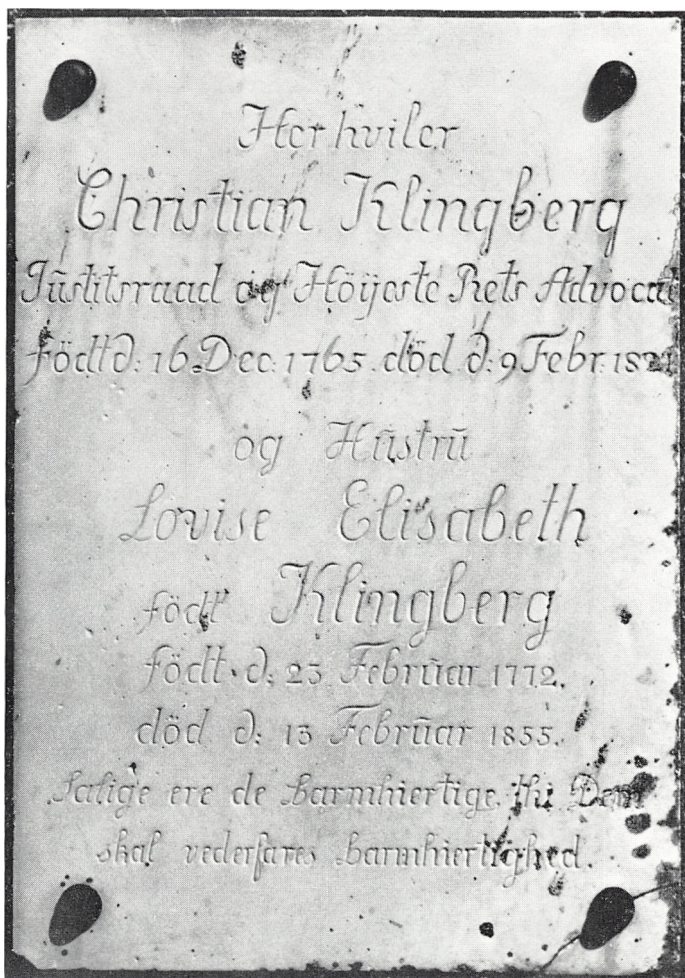

Fig. 60. Marmortavle på gravmonument, Valsølle kirkegård, højde 55 cm, (s. 104).

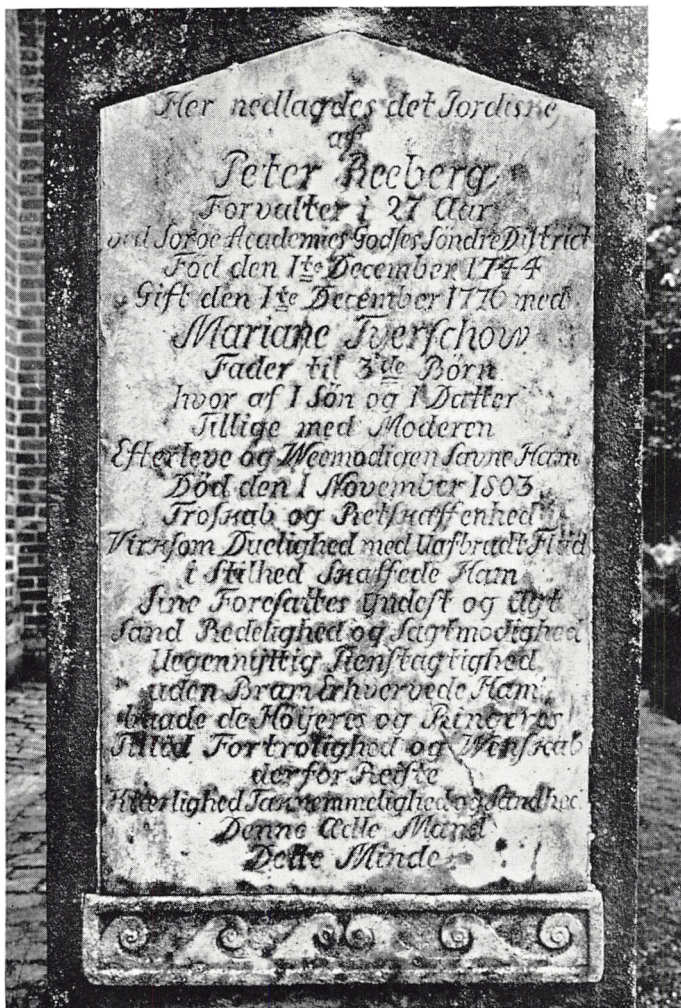

Fig. 61. Marmortable på gravmonument, Sorø kirkegård, højde 78 cm, (s. 104).

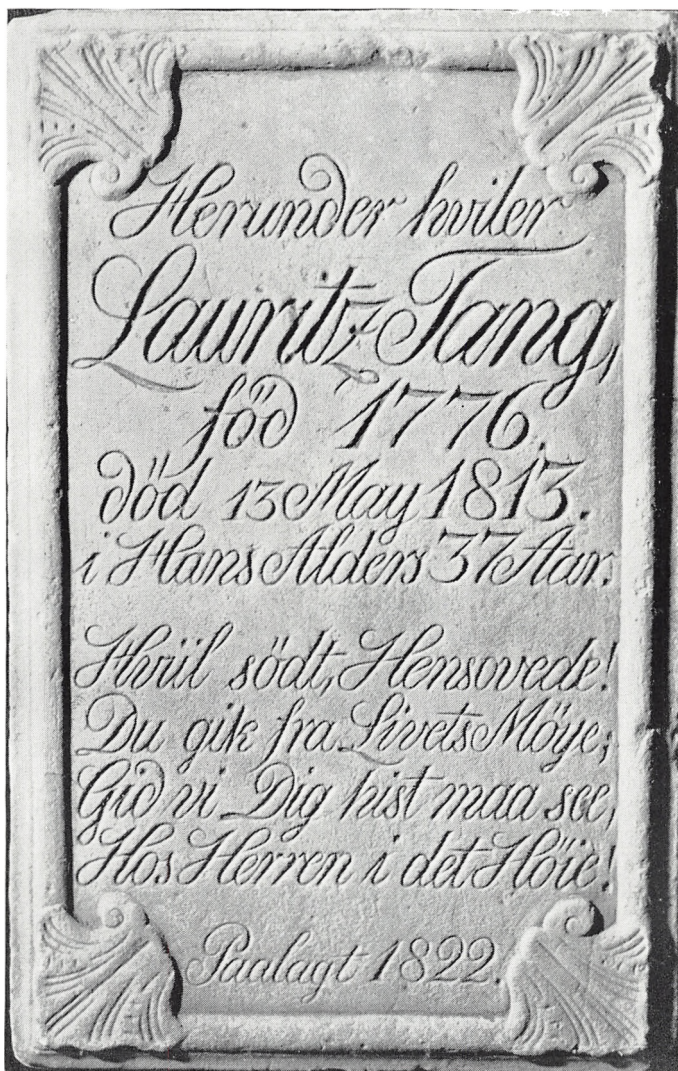

Fig. 62. Gravsten, Ringkøbing Museum, længde c. 60 cm, (s. 104).

Fig. 63. Gravminde af træ fra Vester Ulslev, bredde 41 cm, (s. 104).

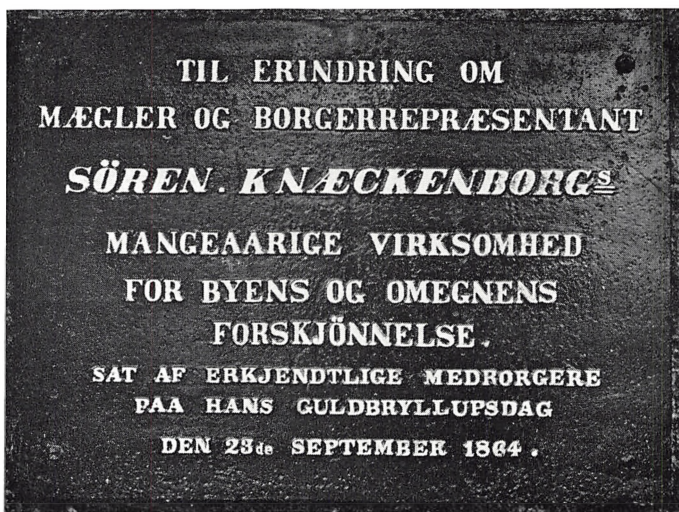

Fig. 64. Mindeplade af støbejern, Sortebrødre anlæg, Næstved, 78×57 cm, (s. 105).

Fig. 65. Moderne gravsten med romanske majuskler, Asminderød kirkegård, (s. 105).

Fig. 66. Gravmonument på Åstrup kirkegård, Falster, (s. 108).

